

‘तस्मै सर्वात्मने नमः’

अधिकरणरत्नमाला

परमार्थदर्शनीया

सवार्तिका

—

रामायतारशर्मणा प्रणीता प्रकाशिता च ।

—

कारयाम्

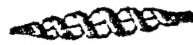
ब्रह्ममण्डलशास्त्रप्रकाशकममितियत्ने

चौधुरिप्रकाशचरणचक्रवर्ती द्वारा मुद्रिता ।

सन् १९१३ ई०

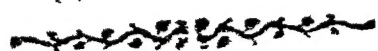
शुद्धिपत्रम् ।

शुद्धम्		अशुद्धम्	पृ०	प०
मानम्	...	मनम्	...	६
चादुतं	...	चादुतं	१२	५
दृष्टि	...	दृष्टि	१७	१३
ज्ञात	...	ज्ञाता	२१	२
प्राकृता	...	प्रकृता	२१	१५
दस्ति	...	दस्ति	२३	९
अनेन	...	अनेन	२६	१८
संचेपो	...	संचेपो	३०	१३
हुला	...	हुला	३१	२
विप्रकर्षः	...	विप्रकर्षः	३५	७
जीव	...	जव	४१	१
बुध	...	बुध	४१	१२
मीति	...	मते	४३	१२
सौर	...	सार	४३	१८
अता	...	अता	४५	१४
निसर्ग	...	विसर्ग	५०	११
धीता	...	धीता	५१	३

		अशुद्धम्	पृ०	प०
शुद्धम्				
जननी	...	जनी	५३	६
मधु	...	धधू	५३	२०
मिट्टी	...	सिट्टा	५५	९
चापि	...	चापि	६०	९
याखिलं	...	चाखिल	६१	१३
सत्य	...	सत्	६६	४
मधु	...	चतु	६६	१८
योगी	...	योग	७४	४
धर्म	...	मध	७५	२२
हम	...	ह्यास	७६	६
दृष्टा	...	दृष्टा	८२	८
शाम्येषु	...	शाम्येषु	८३	१४
श्रैष्ठ्या	...	श्रैष्ठ्या	८६	२
ह्यं	...	तं	८४	१०
प्रमातृन्	...	प्रमातृन्	१०६	२२
न वा,	...	न वा	१२५	५
पूर्व	...	यूष	१३१	३

अधिकरणरत्नमाला परमार्थदर्शनीया सवार्तिका ।

—:०:—

अमेयाद्दर्शनाभ्योद्येतच्चैरर्थमौक्तिकैः ।

परमार्थाधिकरण—रत्नमाला विधोयते ॥ १ ॥

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

दर्शनं सार्थकमिदमथवा स्यान्निरर्थकम् ।

सत्त्वाद्बहूनां शास्त्राणां नैतस्यार्थो विभाव्यते ॥ १ ॥

वार्तिकानि—

उपक्रमः

कुत्र केन लिखितं किमित्ययं नाममात्रविदुषां दुराग्रहः ।

वस्तु कीदृगिति वक्तृनिस्पृहेन्वेक्षणं तु परमार्थदर्शने ॥ १ ॥

प्राच्यमार्थभटजीवितावाधि प्रत्यगप्यथ कुपर्णिकोदयम् ।

अप्रमत्तविदुषां यथायथं दर्शितं मतमिहाग्रहं विना ॥ २ ॥

भट्टवल्लभमुखैरनाग्रहैः सुकृतप्रभृतिभिश्च यत्परैः ।

व्याहृतिप्रणयशून्यमीरितं संगृहीतमिह तत्प्रयत्नतः ॥ ३ ॥

दैवशब्दकलिदिव्यशक्तिभिः ख्यापिताभिरिह धूर्तबालिशैः ।

वन्दिते न परमार्थधीर्जने तां पुनर्जनयितुं यताग्रहैः ॥ ४ ॥

शास्त्रभारनतक्रन्धरा अपि व्याहृतिप्रणयिनो विप्रश्चित्तः ।

तान्सुखेन परमार्थतत्परान्कर्तुमेव विपुलः परिश्रमः ॥ ५ ॥

शिल्पशास्त्रपयसा सरस्वतीं कामधेनुमिव विश्रवतोपिणीम् ।

ह्यनुपास्य कितवप्रतारणां पौत्रिणीमिव निषेवते जनः ॥ ६ ॥

संग्रहश्च विवेकश्च व्यवस्थानाग्रहस्तथा ।

उद्योगाभ्युदयौ चास्य दर्शनस्य प्रयोजनम् ॥ २० ॥

सूत्रम्—अथ परमार्थानुशासनम् । १।१।१।

(अ० १) पादुकाभ्यां विषद्यात्रा मस्करी वक्ष्यस्करः ।

भूकुसुमानुवरो रामः सतीनीवेत्तनृनपात् ॥ ७ ॥

भक्ताकारो हरिर्दृष्टः केशः सर्पत्वमाप्नुवान् ।

निर्विद्यः सर्वविद्वद्वटेः भित्तुश्चैवैष्टवृष्टिकृत् ॥ ८ ॥

हुंकारिर्मारुणं सद्यो यवसंहृततायसः ।

शब्दैर्विषापनयनं लपेन च वशीक्रिया ॥ ९ ॥

लेखश्चाधृतया यष्ट्या निर्व्याख्यो ज्ञानसंक्रमः ।

पिशाचाच्च प्रजोत्पत्तिर्धनामिर्ब्रह्मरावसात् ॥ १० ॥

दुग्धं वायोर्धृतं नद्या मेघत्वं व्यभिचारिण ।

कुशैर्वरचिकित्सा च लयो जन्तोः शिलाणुषु ॥ ११ ॥

जनयाद्गाल्लक्षणं वध्वाः प्रस्थाने शकुनात्फलम् ।

जातिस्मरत्वं बालानां ध्याने देवैश्च भाषणम् ॥ १२ ॥

ईदृशा विषयाः स्पष्टं व्याहृता दृष्टिगालिनाम् ।

बन्ध्यापुत्रानुसंधान-सदसोन्वेप्यतां गताः ॥ १३ ॥

जले स्थले च वायौ च वाय्वनौकादिभिर्गमः ।

विदुषां सेवनं नित्यं शिल्पशास्त्राद्यवेक्षणम् ॥ १४ ॥

हरेरखेदनं स्वार्थं त्यागः सर्वज्ञमानिनाम् ।

विषय्याधिवशादीनां सद्भिर्गमिश्चिकित्सनम् ॥ १५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति-

प्रमाणमस्ति वा नास्ति, नास्ति सर्वविशेषतः ।

अर्थोऽस्ति परिणामेऽपि प्रमाणत्रयगोचरः ॥ १ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं च तथाज्ञेति तत्रयम् ।

तस्मात्प्रमाणमस्त्येव सहकारि परस्परम् ॥ २ ॥

भूतादौ प्रत्ययाभावः स्वोद्योगस्यावलम्बनम् ।

प्रत्यक्षाल्लक्षणज्ञानं भक्तिराप्तेष्वहेतुका ॥ १६ ॥

क्षीराद्वयं गवादीनां श्रद्धयाराधनं तथा ।

सर्वत्र कार्यसंबन्ध-कारणान्वेषणे श्रमः ॥ १७ ॥

प्रत्यादेशो व्याहतानामव्याहतपरोक्षम् ।

ईदृशा विषया इष्टाः परमार्थानुसारिणाम् ॥ १८ ॥

(श्र० २) प्रत्यक्षेणानुमानेनाव्याधेनाज्ञाज्ञयापि वा ।

यो ज्ञापितः सप्तवार्धः परमार्थ इति स्थितिः ॥ १९ ॥

यः प्रत्यक्षोपलम्भेनानुमितार्थेन वा पुनः ।

व्याहतोऽपरमार्थः स ग्रहेयः पारमार्थिकैः ॥ २० ॥

प्रत्यक्षे चानुमाने च कदाचिद्व्याधसंभवः ।

तस्मात्तु नाविधाघन्यत्रमाशं भवितुं क्षमम् ॥ २१ ॥

क्षरणाभ्यां प्रचरतः सति स्वरलनसंभवे ।

कः पुनर्नासया गन्तुमनुन्मत्तोऽध्यवस्यति ॥ २२ ॥

पश्यन्स्पृशन्गन्ताश्वादीन्को वा मन्त्रेत मायिकान् ।

व्याहतान्वा पिशाचादीन्गच्छन्प्राप्त्यारमार्थिकान् ॥ २३ ॥

सूत्राणि-अव्यादृतः पुत्रवतीपुत्रसमः परमार्थस्तदन्यो
 बन्ध्यापुत्रसमः १।१।२ परमार्थः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामवाधिताभ्या-
 माज्ञाज्ञया च निर्णीतार्थया १।१।३ व्याहृतिर्वाधः । १।१।४ विलो-
 पोवाध इति भिक्षवः । १।१।५ तानि त्रीणि प्रमाणानि प्रसिद्धानि
 । १।१।६ प्रमाणविशेषाणामंशमात्रावगाहिनां विषयविभागो विरोधा-
 भावः सहकारित्वं च ॥ १।१।७

मात्रवो रश्मिगृहीतो हि सायुभृतः पलायते ।
 न वा प्रेतः पिता पिण्ड-भक्षणायेति देहभृत् ॥ २४ ॥
 आज्ञानुष्ठायते पुत्रैः पितृणां लोचतां यथा ।
 मृतैष्वपि तदादेशान्निवापो नतु तृप्तये ॥ २५ ॥
 यथाहिकानां मध्वादि-क्षरणं फलमुच्यते ।
 तथैवातिशयोक्त्यैव तृप्तिमाहुर्निवापजाम् ॥ २६ ॥
 यः स्वर्गं श्यादिलोभेन निरयेभ्यो भयेन वा ।
 भूतप्रेतपिशाचादि-तृप्तये वा विमूढधीः ॥ २७ ॥
 धर्मं करोति तत्तस्य वाणिज्यं नैव धर्मधीः ।
 वेश्याप्रलोभनैर्नैव निरयेभ्यो भयेन वा ॥ २८ ॥
 धर्मान्निवार्यते यस्तु निर्हेतुर्यस्य धर्मधीः ।
 तस्य ज्ञानं तपस्तस्य स धर्मात्मा स बुद्धिमान् ॥ २९ ॥
 जीवतां वा मृतानां वा सफला निष्कलापि वा ।
 कार्यवाज्जेति बुद्धिर्हि चार्वाकमुखमुद्रेणी ॥ ३० ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति-

प्रत्यक्षं संनिरूप्यांश्च विप्रकृष्टेऽपि वा भवेत् ।

संभवेद्विप्रकृष्टेऽपि योग्यादीनां जनश्रुतेः ॥ १ ॥

भूतप्रेतप्रिशाच्चादि-स्थितौ मानं न दृश्यते ।

सत्त्वेऽपि तान्त्रा कः प्राज्ञः कुटुम्बोपेक्षया भजेत् ॥ ३१ ॥

पूर्वज्ञानामुपेक्षां तु निवापाटिविधिर्यतः ।

विधिरित्येव कार्यः स तत्र मानान्तरेण किम् ॥ ३२ ॥

ये यामिकभयादेव चौर्यै नैव प्रकुर्वते ।

चार्वाकास्ते न कुर्वन्तु विधीन्दगडभयोजिक्तान् ॥ ३३ ॥

ये रक्षिणामभावेऽपि नैव चौर्यादि कुर्वते ।

धर्मभक्त्यैव सभ्यास्ते कुर्युर्निर्हंतुकान्विधीत् ॥ ३४ ॥

यत्कदाप्यस्ति तत्सर्वे सदित्येष विनिश्चयः ।

क्षणिकत्वं स्थिरत्वं वा सत्तायामप्रयोजकम् ॥ ३५ ॥

कल्पस्यायी गिरिः सत्यः क्षणजीवी कर्मिर्न सन् ।

प्रेक्षावतामयं भेदो न जातु हृदयंगमः ॥ ३६ ॥

न पाटलिपुरं काश्यां न सा पाटलिपत्तने ।

विलोपमीदृशं पश्यन्कः शून्यपुरमावसेत् ॥ ३७ ॥

विलुप्यमानं वैचित्र्यं वैचित्र्यान्तर आगते ।

पश्यंस्तथैव को ब्रह्म निर्वैचित्र्यं प्रपद्यताम् ॥ ३८ ॥

प्रत्यक्षं चानुमानं च तथाप्राप्तेति तद्वयम् ।

विभक्तविषयं सिद्धं प्रमाणं नास्त्यतः परम् ॥ ३९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

प्रत्यक्षानुमयोः क्षेत्रे शब्दो मानं भवेन्न वा ।

शब्दो मानं भवेदेव नृणां विस्रम्भदर्शनान् ॥ १ ॥

शब्दस्य ज्ञापकत्वाच्चास्त्यविधौ तु प्रमाणता ।

प्रत्यक्षं चानुमा चैव सिद्धार्थस्योपपत्तये ॥ २ ॥

सूत्राणि-अस्मिन्निष्कर्षांशेनुमनम् । १।१।१३ । द्वयमिदमविधौ

१।१।१४ । तत्र शब्दः सहायो न तु प्रमाणम् । १।१।१५ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति-

विधेः स्वतो वा प्रामाण्यं परतो वा तदिद्वयताम् ।

प्रत्यक्षादनुमानाच्च प्रामाण्यं हृदयते विधेः ॥ १ ॥

प्रमादाख्यमहाध्याधेरवधानं हि भेषजम् ।

शास्त्रभास्य वहनं तच्चिकित्सितुमक्षमम् ॥ ५३ ॥

नृणां भुवि गतं वीक्ष्य यथा वायुगमानुमा ।

शब्दाद्गोषादिकं वीक्ष्य तथा द्रव्योद्भवानुमा ॥ ५४ ॥

अप्रमत्तस्य शास्त्रेषु सफलः स्यात्परिश्रमः ।

अन्यस्य जायानेपथ्यं शास्त्रज्ञानं प्रमादिनः ॥ ५५ ॥

(अ० ५) प्रत्यक्षमनुमानं च परिनिष्ठितवस्तुगम् ।

यत्कार्यं पुष्पादीनं विधेस्तत्र प्रमाणता ॥ ५६ ॥

(अ० ६) सद्योनुष्ठेयताज्ञाते निर्णीतार्थे विधा स्थिता ।

अर्थाज्ञाने क्रियाभावोऽनाप्तस्यानुगम्यता ॥ ५७ ॥

स्वत आतविधेरत्र प्रामाण्यं परतो न तु ।

प्रत्यक्षस्यानुमायाश्च श्रवणाद्युपयोगिता ॥ २ ॥

सूत्रे—विधेस्त्वप्रमत्तं श्रुतस्य स्मृतस्य चाप्तोक्तत्वे निर्णय-
तार्थत्वे च स्वतः प्रामाण्यम् १।१।१६ । तत्र श्रवणादिमात्रोपयो-
गितो प्रत्यक्षानुमाने १।१।१७ ॥

सप्तमाधिकरणमारब्धमिति—

कादाचित्कमिहास्तत्त्वं किं वा स्यात्सार्वाकालिकम् ।

अङ्गीक्रियेत विप्रादेरास्तता सार्वकालिकी ॥ १ ॥

सर्वत्र रागद्वेषादि-हेतुर्व्याहृतवादिता ।

सत्यां तस्यामनास्तत्त्वमसत्यां पुनरास्तता ॥ २ ॥

सूत्रे—उपकारातिशयमूलकसंबन्धविशेषवानव्याहतवाद्याप्तो
यथा पितरौ १।१।१८ । व्याहतवादिता प्रमादादिजा विश्वज-
नीता १।१।१९ ॥

(७० ०) जलमानय वत्सेति विधेयान्ना पितुर्दुतम् ।

वसने वल्लतोद्धारानानयेति ह्युपेत्यने ॥ ५८ ॥

संबन्धेनन्यमामान्ये पितृत्वादिप्रयोजके ।

स्यतेपि व्याहृता नाज्ञानुष्ठातुं शक्यते जनैः ॥ ५९ ॥

प्रमादरागद्वेषादि-जन्या व्याहतवादिता ।

प्राच्येष्वपि च नञ्येषु सर्वत्रैवोपलभ्यते ॥ ६० ॥

तस्मादव्याहतं यत्स्यात्प्राच्यं वा नव्यमेव वा ।

तत्स्वीकार्यं परीक्षायै मिथ्यात्वं व्याहतं स्फुटम् ॥ ६१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति-

परीक्ष्यं व्याहतं नो वा, परीक्ष्यं संशयोन्यथा ।

न परीक्ष्यं विनिर्णीत-व्याघातं शुद्धबुद्धिभिः ॥ १ ॥

एकांशदर्शनादेवाविवेकविकलैर्जनैः ।

व्याहतस्योपलम्भो हि प्राकाम्यादेः प्रयोष्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि—व्याहतमपरीक्ष्यं तदुपलम्भस्य सर्वत्र प्रमाद-
जत्वात् १।१।२० । सतोर्व्यतिकरस्य बाधितस्याप्येकांशदर्शनेन
सुलभः प्रमादः १।१।२१ । सहढो विध्यर्थवादयोरर्थवादे च परी-
क्ष्यापरीक्ष्ययोरविवेकात् १।१।२२ ॥

(अ० ८) यत्प्रत्यक्षोपलम्भेनानुमितार्थेन वा पुनः ।

प्रत्याहृतं तन्मिथ्यैव न तद्व्यानुगमः शुभः ॥ ६२ ॥

नगरं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पथा व्रतन् ।

क्षेनानुगम्यते वालैर्न पुनः सरितं विशन् ॥ ६३ ॥

व्याकृतिं पाठयामीति पाठयन्ननुगम्यते ।

मन्त्रमिच्छा भवेर्विज्ञ इत्युक्तो समुपेक्ष्यते ॥ ६४ ॥

तथा सिद्धीर्निर्भूतोश्च षडन्यृतं उपेक्ष्यताम् ।

शिल्पशास्त्रसदुद्योगाननुगम्यः शुचिर्वटन् ॥ ६५ ॥

सूखाः सिद्धिविभूत्यद्यैरतिशेतुं विषश्चितः ।

प्रथयन्तो महागत्तीर्न अद्वेयाः कथं चन ॥ ६६ ॥

शास्त्राभ्यासेन शिल्पेन सदुद्योगैस्तथा परैः ।

न भक्त्या सिद्धसूखाणां वास्तवी सिद्धिराप्यते ॥ ६७ ॥

सधमाधिकरणमारचयति-

प्रत्यक्षं मानसं नास्ति किंवास्ति, ननु नास्ति तत् ।

मनसो नेन्द्रियत्वं हि प्रत्यक्षं चेन्द्रियैरिह ॥ १ ॥

मनो मस्तिष्कनियतमुपलब्धं स्फुटं च तत् ।

इन्द्रियं चोपलब्धत्वात्तस्मात्स्मृत्यादि मानसम् ॥ २ ॥

सहोद्योगैर्विपश्चिद्धिः शास्त्रशिल्पकलादिकम् ।

साधितं साध्यते चैव न धूर्तैः मिच्छनामभिः ॥ ६८ ॥

नोवा अशुचयश्चैव विद्योद्योगपराङ्मुखाः ।

इच्छन्तो जनसंमानं सिद्धीः प्रख्यापयन्त्यमी ॥ ६९ ॥

नुगुप्तमानाः संमानाद्वाङ्मना ब्रह्मवादिनः ।

शिल्पशास्त्रकलोद्योगैः सिद्धिं व्याचक्षते पराम् ॥ ७० ॥

सिद्धेषु भक्त्या कल्याणं पापं तेषां परीक्षया ।

सिद्धमिष्यक्रमूर्तानां परीक्षाग्नेर्महत्प्रभम् ॥ ७१ ॥

शिल्पशास्त्रकलोद्योगे परीक्षा तु पदे पदे ।

पारमार्थिकहेतुः किं परीक्षाग्नेर्भयं ह्यचित् ॥ ७२ ॥

वन्ध्या भार्या समेत्यद्य वदतो वत्सरात्परम् ।

यकपत्नीव्रतस्येमौ परिक्षेये सुतौ मम ॥ ७३ ॥

इति वाग्व्याहता स्पष्टं व्याहृतस्तु न लक्ष्यते ।

आद्यं विस्मरता वाक्यं लक्ष्यते स्मरतोभयम् ॥ ७४ ॥

विषेण मारयन्धूर्तं शूत्रं सर्पादि दर्शयन् ।

विज्ञानाभासमभ्यस्यन्निपत्यन्सलिलौघधैः ॥ ७५ ॥

सूत्राणि—प्रत्यक्षमदोषेन्द्रियोपलम्भः १।१।२३ । पङ्क्ति-
मिन्द्रियाणां मनःपठत्वात् १।१।२४ । तानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसन-
घ्राणमस्तिष्कस्थानानि १।१।२५ । मानसं स्मृत्युत्प्रेक्षादि प्रसिद्ध-
मन्यत् १।१।२६ ॥

भूतप्रेतपिशाचानां मन्त्राणां चाद्भुतं बलम् ।
भक्त्येकगम्यं प्रख्याप्य प्रतारयति वानिजान् ॥ ७६ ॥
व्याहताव्याहताज्ञानाद्विध्यविध्योश्च संकरात् ।
ज्ञानविज्ञानदिङ्मूढो धूर्तानामेति वक्ष्यताम् ॥ ७७ ॥
प्रामाण्यमविधौ नैत्र परिनिष्ठितवस्तुनि ।
शब्दस्येत्यविज्ञानन्ति विमुह्यति मुहुर्मुहुः ॥ ७८ ॥
शब्देरुक्तेष्वनुक्तेषु परिनिष्ठितवस्तुनि ।
प्रत्यक्षादनुमानाच्च तत्त्वातत्त्वविनिर्णयः ॥ ७९ ॥
वत्सानय फलानीति स्वाध्यायोध्येय इत्यपि ।
सद्यो हेत्वनेपक्षेय पित्राव्याजा विधीयते ॥ ८० ॥
क्षुद्रो वाराणसीग्रामो गङ्गा पश्चिमवार्हिनी ।
नापरित्योःररीकार्यं कस्यापि वच ईदृशम् ॥ ८१ ॥
बन्ध्यापुत्रस्य शिरसि फलं स्थितमिहानय ।
ईदृशे तु परीक्षापि न कदाचित्प्रवर्त्यते ॥ ८२ ॥

(अ० ६) अदोषेन्द्रियेणात्र यत्किञ्चिदुपलभ्यते ।

अनेकेन्द्रियसंवादात्तत्प्रत्यक्षं दृढं भवेत् ॥ ८३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति-

अनुमानं प्रमाणं वा न वा, नास्य प्रमाणता ।

साहचर्यं न नियतं किं हि तत्र न्यायकम् ॥ १ ॥

अंशांशितात्र नियता तन्मूला चाबुमा मता ।

तस्मात्प्रमाणमस्त्येवाबुमानमिति निर्णयः ॥ २ ॥

सूत्राणि—अनुमानं प्रतिबद्धात्साधनात्साध्यग्रहः १।१।२७ ।

तादृशादंशादंशान्तरग्रहो वा १।१।२८ । द्विविधं सामान्यतो दृष्ट
विशेषवच्च १।१।२९ ॥

चक्षुःश्रुतित्वयसन-घ्राणमस्तिष्कशक्तयः ।

इन्द्रियत्वेन विदितास्तत्प्रत्यक्षाणि पदं ततः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षात्मक एवासौ यः सदोपेन्द्रियग्रहः ।

संवादाशंसया दुष्यन्मवत्येष भूमात्मकः ॥ ८५ ॥

(अ०१०) व्याप्याद्व्यापकविज्ञानमनुमानमुदाहृतम् ।

व्याप्तिर्नियतसम्बन्धएकावयविनेांशयोः ॥ ८६ ॥

वह्नेर्हि धूम एकांशः स्फुलिङ्गांशः परो मतः ।

अस्फुलिङ्गो न धूमः स्यात्स्फुलिङ्गः स्यादधूमकः ॥ ८७ ॥

तत्त्वेनावयविज्ञानमकृत्या तार्जिकाङ्कुराः ।

ब्रुवन्त्यवयविज्ञानं प्रत्यक्षमपरीक्षकाः ॥ ८८ ॥

आहुः प्रत्यक्षमंशानां तर्क्येवांशान्तरानुमात् ।

अनुमानस्य वीजं चावयवित्त्वं परीक्षकाः ॥ ८९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति-

लोकान्तरशिलाभाव-सिद्ध्यादेः संभवो न वा ।

संभवस्यानुमानं स्याद्वैचित्र्यस्याप्र दर्शनात् ॥ १ ॥

सामान्यदृष्टस्याज्ञाता विशेषा गुणलङ्घने ।

विप्लवे मध्यमस्यापि व्याहतौ च न संभवः ॥ २ ॥

अस्यावयवितत्त्वस्याज्ञानाच्चावाकचत्वरं ।

नावकाशेनुमानस्य प्रत्यक्षेकायनेभवत् ॥ ६० ॥

अनुमानस्य का वार्ता प्रत्यक्षमपि विस्मरन् ।

उत्तमर्णपदाघातमुणं कृत्वा घृतं पिबन् ॥ ६१ ॥

धन्यश्चावाकजरटो धन्यास्तस्यानुगामिनः ।

लोकायतं मतं चित्रं लोको न दृष्टुं मन्यते ॥ ६२ ॥

मन्त्रान्मुटां स्त्रियं वायौ योगिन्युद्वयनं तथा ।

रेवकत्वं वाप्ययाने धनदत्त्वमुपानहि ॥ ६३ ॥

सहचारात्परं चेदृक् स्वीकुर्यात्तार्किकाङ्कुरः ।

अज्ञोवयवितत्त्वस्य मुधा आस्त्रभरार्दितः ॥ ६४ ॥

अकृत्रिमं कृत्रिमं च सर्वमेव सकर्तृकम् ।

अज्ञातहेतुकं सर्वं मन्त्रप्रेतादिहेतुकम् ॥ ६५ ॥

इत्यादिकल्पनामर्क-भारनमशिरोभताम् ।

सहचाराद्भिदां व्याप्तेः सुव्यक्तमप्यगृह्यताम् ॥ ६६ ॥

यदि न ज्ञायते हेतुः कल्प्यते व्याहतः कथम् ।

अज्ञानबोधः साधीयान्विपरीतग्रहान्ततः ॥ ६७ ॥

सूत्राणि—सामान्यतो दृष्टे विरोपकल्पनं प्रमादः १।१।३० ।
 संभवानुमानं तर्कः १।१।३१ । स गुणाविलङ्घने मध्यमाविप-
 यासे च १।१।३२ । न प्रत्यक्षेण सुव्यक्तानिन्यातिभिर्वा
 विरोधे १।१।३३ ।

द्वादशाधिकरणमारचयति—

ज्ञानमस्ति न वा, नास्ति विज्ञानेवसितं हि तत् ।
 सर्वात्मनः स्वयं स्वेन ज्ञानमस्त्येव निश्चितम् ॥ १ ॥
 द्रष्टृदृश्येन्द्रियार्थानां स्वस्मिन्यद्ग्रहणे क्षमम् ।
 अनियेध्या ह्यसंदिग्धा प्रमाणानां च सा प्रमा ॥ २ ॥

अज्ञातपितृको नैव यतिरोमादिसङ्गजः ।

नाज्ञातो यन्त्रवारश्च मन्त्रप्रेतादिशक्तिजः ॥ ६८ ॥

धूमधमात्परागादावनुमां वाधविमुताम् ।

वीक्ष्यानुमानमात्रस्यापामाण्यं चेद्वेस्तदा ॥ ६९ ॥

स्याद्यदादेः पुरुषभान्तेः प्रत्यक्षमपि दूषितम् ।

मत्वा तदप्यप्रमाणं न कथं हन्त मन्यसे ॥ १०० ॥

अ०११) सामान्यतो दृष्टरीत्या यदि लोकान्तरानुमा ।

पुरीविमानरुपादेर्विशेषोनुमितः कथम् ॥ १०१ ॥

संभवस्तर्क्यते तस्य यद्वाहतिविश्रिजितम् ।

व्याहृतं यत्स्फुटं तस्य संभवोपि न तर्क्यते ॥ १०२ ॥

सुवि चारात्र कस्यापि धाये चारोनुमीयते ।

न पितुः शतजीवित्वात्परेषां कल्पजीविता ॥ १०३ ॥

सूत्रे—विज्ञानमदः १।१।३४ । ज्ञानं सर्वात्मोपलम्भस्तत्प्रमाणं
प्रमाणानाम् १।१।३५ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

विध्यर्थवादयोरन्नाविवेको हानिकृन्न वा ।

अर्थवादे विस्मयमानं हानिः कापि दृश्यते ॥ १ ॥

अर्थवादेषु विस्मयमानज्ज्ञानविज्ञानविप्लवः ।

सिद्धो हि खे चरन्पद्भ्यां ज्ञानाद्यैः किं करिष्यति ॥ २ ॥

पौलस्त्यो भास्करस्यर्षौ वैदेही मुनिशोणितात् ।

अत्युक्तिरीदृशी सर्वा न श्रद्धेया कथं चन ॥ १०४ ॥

कालं परत्र सर्वत्र सर्वज्ञत्वं तथात्मनि ।

ख्यापयन्तः सिद्धधूर्ताः परिहार्याः प्रयत्नतः ॥ १०५ ॥

(अ०१२) द्रष्टुर्विद्विषो विषयोपलम्भो विज्ञानमेतद्विदितं जनानाम् ।

ज्ञानं तु सर्वात्मन ईश्वरस्य स्वस्तिन्स्वरूपस्य किलोपलब्धिः ॥१०६॥

मनः शरीरं च सर्वेन्द्रियं तथा ततोपि बाह्यान्विषयानिहात्मनि ।

स्वयं स यः साक्षितयेक्षते विभुः स एक एव प्रमितः परा प्रमा ॥१०७॥

क्षणस्य कल्पस्य च यत्र नो भिदा चिदात्मनि स्वप्रमितौ चिरास्थितौ ।

अशेषवैचित्र्यमयः सकेवलं क्षणेषु सास्यव्यतिरेकबोक्षकः ॥१०८॥

अमुष्य सर्वात्ममहोदधेर्भिदाश्चिदात्मनो ब्रुहुद्वारिविन्दवः ।

अधर्ममज्ञानमभक्तिमाश्रिता न तत्त्वमेतस्य विद्वन्ति ये जनाः ॥१०९॥

सूत्रे—विध्यर्थवादमेकद्वयाविवेकाद्विभ्रमः १।१।३६ । व्या-
हताव्याहतदिगन्तराविवेकस्तत्सहभावो ज्ञानविज्ञानविभ्रव-
हेतुः १।१।३७ ।

इति प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

अस्ति वा नास्ति वा दिव्या दृष्टिरस्ति यया जनः ।

लेखानहव्यान्पठति प्रतानपि च पश्यति ॥ १ ॥

(श्र० १३) येषां सिद्धिप्रशाचमन्त्रसदृशे भक्तिः किल व्याहते

प्राच्योक्तेश्च सुरार्णवादिषु भग्नं अर्द्धा तदाज्ञास्त्रिव ।

अन्यप्रत्ययनेयताहतधियां तेषां विमूढात्मनां

दिङ्मोहादधमतामिवानुगमनं सद्यो निपातादहम् ॥ ११० ॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

—:०:—

(श्र० १) दिव्यदृष्टिरनुमेव न चान्या व्याहतिप्रणय एव तथान्यम् ।

भावि भूतमथ यच्च भवत्तद्विप्रकष्टमनुमानविगाह्यम् ॥ १ ॥

दिव्यशक्तिविभवादनुजस्ते खे चरन्द्रतमुपेत्यपि पश्येः ।

को निशम्य गिरमीदृशमास्ते स्वानुजेक्षणसमुन्नतकण्ठः ॥ २ ॥

भारताद्यादि हि पश्यति सिद्धो हन्त सिद्धपुरवृत्तमशेषम् ।

पत्रखण्डकतलक्ष्मणि पृष्ठे पुस्तकस्य स कथं हतदृष्टिः ॥ ३ ॥

हुं विभेपि न कथं मम शाप्राप्तत्त्वमत्र अनु भक्तिविगाह्यम् ।

दाम्बिकादिति निशम्य न दृष्टस्त्राप्तमच्छति परीक्षकलोकः ॥ ४ ॥

नानुमानातिरिक्तास्ति दृष्टिर्दिव्या तु का चन ।

अनुमानात्मिका सा चेदस्तु व्यासिग्रहादिजा ॥ २ ॥

भारतप्रणयनादिमहिम्ना गौरवं भरतवर्षकवीनाम् ।

सिद्धधूर्तसमजस्य महत्त्वं दिव्यशक्तिकषटाश्रयमेव ॥ ५ ॥

दिव्यशक्तिर्माधिगम्य तु सिद्धात्कुक्कुरोपि विदधीत निबन्धान् ।

विद्यया पुनरनल्पकसत्त्वेऽनल्पधीश्च कुरुते किल कार्यम् ॥ ६ ॥

सिद्धधूर्तवचोभिः किं श्रद्धया दिव्यशक्तिषु ।

विद्योद्योगादि संत्यज्य निराशान्कुरूपे पितृन् ॥ ७ ॥

सर्वतो जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराभवम् ।

आशा पितृणामित्येषा व्यर्थयेन्मूर्ख एव ताम् ॥ ८ ॥

पूर्वजानामप्रीणां को दिव्यानां तुल्यतां व्रजेत् ।

पुत्रात्पराभवस्याशां तेषां कृन्तति धीरियम् ॥ ९ ॥

मायावादादिभिर्मिथ्या-प्रपञ्चैर्विजितं जगत् ।

अनुद्योगपरं वन्य विसर्पेण निपीडितम् ॥ १० ॥

प्राचीनसभ्यता तस्मिन्दुर्विसर्पे व्यलुप्यत ।

आविर्भूता नवान्यत्र भारते नापनभ्यते ॥ ११ ॥

विद्योद्योगवतां यन्नात्सेपात्राविर्भवन्त्यपि ।

आध्यात्मिक्यादिवाचाट-वाक्पङ्के हा विपीदति ॥ १२ ॥

वैज्ञानिका महोद्योगा अस्तुवन्तोपि पूर्वजान् ।

मुखान्युज्ज्वलयन्त्येषां सत्पुत्रैर्हि यशः स्थिरम् ॥ १३ ॥

सूत्रम्—न दिव्या दृष्टिरनुमानानतिरेकात् १।२।१ ॥

पितरो दिव्यशक्तित्वादनन्यासाद्यवैभवाः ।

इत्यादि कीर्तयन्पुत्रः कलङ्कयति तान्कुधोः ॥ १४ ॥

न दिव्यशक्तिमत्त्वेन पितृत्वेनैव पृथङ्जाः ।

पूजनीया यतस्तस्मात्स्तुतिस्तोषामनर्थिका ॥ १५ ॥

यस्तु मित्रा इति पितृनर्चयेन्मोहविह्वलः ।

स नीचान्सिद्धिविख्यातान्सहसा पूजयिष्यति ॥ १६ ॥

भीष्मरभ्यत्तरिष्वन्द्वावरजा हि सहैजसः ।

न वयं सिद्धधूर्तानां जातु सिद्धिषु लोलुपाः ॥ १७ ॥

राज्यत्यागान्नाभिचाराद्दीप्यः सिद्धिं यमं दधे ।

विषसर्जं हरिश्चन्द्रो विभूतोः पक्वयं प्रति ॥ १८ ॥

श्रुतिदर्शनवित्तानां सूत्रास्त्राययशस्विनाम् ।

भारतादिप्रणेतृणां दायादा भारता वयम् ॥ १९ ॥

जायत्यकाशविज्ञाने कोऽर्थो जगति नः किल ।

दिव्यदृष्ट्या सहामूर्खं घृकदृष्ट्येकगम्यया ॥ २० ॥

यन्त्रादिसाधनोपेतैरवधानपुरःसरम् ।

सूर्यादिदृष्टेर्भुवन-ज्ञानं ज्योतिर्विदां स्फुटम् ॥ २१ ॥

तत्सूर्यसंयमाद्युक्तेरिदं पर्यं यतज्जलेः ।

वैज्ञानिकानां कोऽर्थः स्याद्विषयचिन्तादिमात्रतः ॥ २२ ॥

विष्वध्यानादिमात्राद्वा जगज्ज्ञानं यदीष्यते ।

प्राचीनैः, कस्तदायां नस्तेषां व्याहृतया गिरा ॥ २३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अपौरुषेयं पुरुषोद्भवं वा श्रुतिवाङ्मयम् ।
 अपौरुषेयं दिव्यं स्याद्यद्वेशोद्भासितं भुवि ॥ १ ॥
 मधुच्छन्दःप्रभृतिभिराम्नातं प्रथितं स्फुटम् ।
 नापौरुषेयं तस्मात्तदैशं तु निखिलं जगत् ॥ २ ॥

अ० २) अपौरुषेयतां को नु नृगिरां भावयेत्सुधीः ।

ज्ञानस्यापौरुषेयत्वे श्रुतीनामेव तत्त्वथम् ॥ २४ ॥
 विश्वामित्रवसिष्ठादि-प्रणीताः श्रुतयः किल ।
 अग्निमीलदति स्पष्टं मानुष्ये गिरिर्दृश्यः ॥ २५ ॥
 अज्ञातवक्तृकत्वाद्वा यन्त्रादेरागमाच्च वा ।
 भक्तिश्चेत्सा स्वनशाह-शब्दाटावपि संभवेत् ॥ २६ ॥
 विधिमनुष्यशब्देन दिव्यमव्याहृतं मतम् ।
 आसुरं व्याहृतं प्रोक्तमुपचारेण मानवेः ॥ २७ ॥
 अव्याहतानां स्वीकारं व्याहतानां च वर्जनम् ।
 वक्तारमनपेक्षैव शिष्टाः कुर्वन्त्यसंशयम् ॥ २८ ॥
 तत्र वक्तनपेक्षत्वात्तद्विव्यासुररूपणम् ।
 विधेस्तु वक्तपेक्षत्वान्मानुषत्वमुदाहृतम् ॥ २९ ॥
 अपौरुषेयता तस्माच्छ्रुती चेदौपचारिकी ।
 तदुपादेयताहेतुर्न्याहतेषु कथं ज. सा ॥ ३० ॥

सूत्राणि—तापौरुषेयो मानुषः शब्दो व्याहतेः १।२।२ । न

च तत्संभवेपि शब्दमाहात्म्यं कीचकध्वनिवत्स्वनग्राहवदज्ञाता-
लेखकपत्रवच्च १।२।३ । वाचि देवासुरमानुषरूपं परमार्थव्या-
घातविधिलक्षणम् १।२।४ । भवेदपौरुषेयत्वमप्याद्ये पुरुषानपेक्ष-
त्वात् १।२।५ । तथा तु व्याघातोपि १।२।६ । तस्मादपौरुषेयत्व-
मुपादेयत्वाप्रयोजकम् १।२।७ । न वाचि सर्वात्मीयत्वाद्बहुमानो-
विश्वस्यैव तथात्वात् १।२।८ ॥

घावोपदिष्टा ये मन्त्राः किलर्षिम्योऽवरैः श्रुताः ।

ते समाम्नायविरहाच्छ्रुतयः प्रथिता भुवि ॥ ३१ ॥

व्यायद्विभक्त्यपदेशायाम्नाता यतास्ततोऽवरैः ।

श्रुतीः स्मृत्या प्रणीतास्तु स्मृतयः परिकीर्तिताः ॥ ३२ ॥

सर्वात्मीयं जगत्सर्वं को विशेषः श्रुतेस्ततः ।

तस्माच्च सर्वात्मीयत्वं श्रुत्याप्तत्वाप्रयोजकम् ॥ ३३ ॥

अस्य भूतस्य महतो यच्चिःप्रवसितरूपणम् ।

अनुव्याख्यानपर्यन्ते तत्समस्तेपि बाह्यमे ॥ ३४ ॥

अन्ततः प्रकृतेर्ज्ञानं सर्वं प्रकृतिर्वाच्यतात् ।

सर्वात्मा प्रकृतिश्चेति वादरायणसंमतम् ॥ ३५ ॥

श्रुतेतवादिनां भेदाः प्राकृताप्रकृतादयः ।

असंमता यतस्तस्मात्सर्वतः सत्यमादृतम् ॥ ३६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति-

विध्यर्थवादयोर्भेदः स्वरूपेस्ति पुनर्न वा ।

न स्फुटोस्ति तयोर्भेदस्तस्मादयमुपेक्ष्यताम् ॥ १ ॥

आसीद्भविष्यत्यस्तीति त्रयात्मकादर्थवादतः ।

इदं कुर्वितिरूपस्य विधेर्भेदः परिस्फुटः ॥ २ ॥

(अ० ३) अद आसीद्विदं चास्ति भविष्यत्येतदीदृशम् ।

अर्थवादाख्यया ख्यातं शब्देन जापकः परम् ॥ ३७ ॥

इदं कुर्विति सर्वस्य विधेराकार्हरितः ।

तस्य शब्दैकमेयत्वं हेतूनां त्वर्थवादता ॥ ३८ ॥

उपपादकतेवान्न प्रामाण्यं जापनं न तु ।

प्रामाण्यमर्थवादे तत्प्रत्यक्षानुमयोः परम् ॥ ३९ ॥

अर्थ एकोन जापादेः संग्रहस्तद्विधा भिदाः ।

शिविकागसभाशवादेो वरस्यारोहणं यतः ॥ ४० ॥

सर्वस्य स्वपिता श्रेयान्विद्वान्वा मूर्ख एव वा ।

नथैव स्वविधिः श्रेयान्सफलो निष्फलोपि वा ॥ ४१ ॥

स्वधर्मं निधनं श्रेयः श्रीकृष्णोपि जगावतः ।

भमयो धर्मनिःश्रेणावक्षिमीलनकेलयः ॥ ४२ ॥

अव्याहतो य आप्तस्य विधिस्तस्य फलं जनः ।

अन्विष्यन्नेव भक्त्यामुं वाणिज्यात्वनुतिष्ठति ॥ ४३ ॥

सूत्राणि—शब्दोर्थवादविधिभिन्नः १।२।९ । आसीदिति
 भविष्यतीत्यर्थवादः १।२।१० । भवितव्यमिति विधिः १।२।११
 स्वा जैमिनेश्चोदना १।२।१२ । एकोर्थो वैकल्पिका विधयः
 १।२।१३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सर्वाः प्रतिज्ञाः पित्रादेः स्वीकार्या वा न वा जनैः ।

स्वीकार्या एव पित्रादेराप्तत्वादखिला अपि ॥ १ ॥

मातापितृनृपाचार्य-विधोस्तस्मादहेतुकम् ।

अनुतिष्ठेच्च कुर्वीत तत्र हेतुपरीक्षणम् ॥ ४४ ॥

स्वास्थ्याय गोमयस्पर्शो बलवद्ध्ये सुरा पिबेत् ।

तस्माद्विधिषु हेतूनां न प्रशस्ता गवेप्रणा ॥ ४५ ॥

(अ० ४) एकापेक्ष्योपपत्तिश्चान्यानपेक्ष्योपपत्तिका ।

परोपपत्तिविहता प्रतिज्ञा त्रिविधा ततः ॥ ४६ ॥

प्रतिष्ठापटवर्णादि रासभारोहणादिकम् ।

तथैव स्तुतिपाठाद्यमनपेक्ष्योपपत्तिकम् ॥ ४७ ॥

सर्वात्सीयेषु कार्येषु यावन्नेव क्षतिर्भवेत् ।

तावद्धेत्वनपेक्षैव कार्या तेषामनुष्ठितिः ॥ ४८ ॥

स्तुतिपाठस्य वेनायां जनेषूपप्लवो यदि ।

को वा जनपदाध्यक्षः स्तुतिपाठं न ह्रास्यति ॥ ४९ ॥

आचारपालनं तावद्यावद्धर्मस्य न क्षतिः ।

पारमार्थिकधर्मादिमाचारं परिवर्जयेत् ॥ ५० ॥

अनपेक्ष्योपपत्तित्वाद्विधिः स्वीक्रियतां जनैः ।

अपेक्षितोपपत्तित्वादर्थवादः परीक्ष्यताम् ॥ २ ॥

सिद्धोच्छिष्टैर्मतेर्वृद्धिः परोक्षार्थावलोकनम् ।

उपपत्तिवृत्तं सर्वमीदृशं दृढतस्त्यजेत् ॥ ५१ ॥

पुष्पकादिकथानां च मध्वादिजरणस्य च ।

निवापजायास्तृप्तेश्चायुतायुष्टवस्य वा नृणाम् ॥ ५२ ॥

स्थितमत्युक्तिमात्रत्वं नोपपन्नं हि तादृशम् ।

उपपत्तिविरुद्धेषु अक्षामीदृशं वर्जयेत् ॥ ५३ ॥

शीलार्णवाद्यवस्थानमीदृगन्यच्च यथैवेत् ।

तस्योपपत्तिरन्वेष्या तच्चपेक्ष्योपपत्तिकम् ॥ ५४ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं वाप्युपपत्तिर्दृषीष्यते ।

यत्र नान्यतरत्तस्य स्थितैवानुपपन्नता ॥ ५५ ॥

संभवत्येतयोर्दोषो नत्वन्या दोषवर्जिता ।

अप्रमत्तैस्तयोर्दोषापनयाय प्रवर्त्यताम् ॥ ५६ ॥

अशुचित्वादिष्वन्यः सर्वत्रैव नृणां यतः ।

अशमानं वा पिशाचं वा कः करोतु गुरुं ततः ॥ ५७ ॥

तथाशङ्क्य सदोषत्वं प्रत्यक्षानुमयोजनः ।

शब्दस्य नैव प्रामाण्यमविधिं वेत्तुमर्हति ॥ ५८ ॥

अन्यापुत्रादिशब्देभ्यो न तदर्थस्य सत्यता ।

न पुष्पकादिशब्देभ्यो विमानादेश्च सत्यता ॥ ५९ ॥

सूत्राणि-प्रतिज्ञा सोपपत्तिकानपेक्षितोपपत्तिकोपपत्तिविरुद्ध-
त्वात्त्रिविधा १-२-१४ । सा च प्रत्यक्षोपलम्भोनुमितिर्वा
१-२-१५ । शब्दोपलम्भः शब्द इति चेन्न शब्दस्थितिमात्रोपपाद-
कत्वात् १-२-१६ । न व्याहृतार्थः शब्द इति चेन्न बन्ध्यापुत्रादि-
सत्त्वात् १-२-१७ । आतत्वानुमानात्तदुक्तेः सोपपत्ति कृतवानुमा-
नमिति चेन्नार्थवादे प्रमादस्य सर्वत्र संभवात् १-२-१८ । अथा-
ध्यादाप्तत्वं नातत्वादबाधः १-२-१९ ॥

स्वर्णं ज्ञानगिरिं ज्ञानन्यथा स्वर्णगिरिं वदेत् ।

तथा विमानमाह स्म रथं चोद्भूयनं स्मरन् ॥ ६० ॥

अनुमायाप्ततां वक्तुर्वदिष्यन्त्यवादिताम् ।

प्रमादसंभवादुक्तीः संशयार्हं न किं वदेत् ॥ ६१ ॥

न सार्वकालिकं कस्याप्याप्तत्वं दृश्यते क्वचित् ।

अबाधितार्थवक्तृत्वात्तन्मात्रे ह्याप्तता मता ॥ ६२ ॥

पित्राच्छलेन पुत्रस्य वधः पुत्रेण वा पितुः ।

कस्याप्ततां कः शब्दध्यान्मतिमान्सार्वकालिकोम् ॥ ६३ ॥

भक्त्या प्राणानपि त्यस्यन्गुर्वादेशेषु मानवः ।

अबाधसंभवेति विधा गुरुजनाप्तताम् ॥ ६४ ॥

सबाधसंभवे त्वर्थवादे कस्यापि नाप्तता ।

यावदाबाधितार्थस्तु निर्णीत उपपत्तिभिः ॥ ६५ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति-

उपपत्तिविरुद्धस्य विधेरनुगमो न वा ।

कार्यमेवानुगमनं श्रेयसोनादरोन्यथा ॥ १ ॥

उपपत्तिविरुद्धस्यासंभाव्योनुगमः स्फुटम् ।

तद्वक्तुरप्यनातत्वं वाचि व्याहृतिदर्शनात् ॥ २ ॥

(अ० ५) अर्थवादस्ततः सर्व उपपत्तिमपेक्षते ।

उपलब्धोपपत्तेश्च सत्यता तस्य नान्यथा ॥ ६६ ॥

अनपेक्ष्योपपत्तिस्तु विधेयेन विधिर्यतः ।

सहेतुर्वाप्यहेतुर्वा सद्योनुष्ठीयते ततः ॥ ६७ ॥

उपपत्तिमपेक्ष्यापि कदाचिद्वा यदृच्छया ।

विधायकैस्तु विधयो विधेयेषु निदेशिताः ॥ ६८ ॥

भक्ष्याभक्ष्यादिविधयो हेत्वपेक्षा उदाहृताः ।

वृषचर्मासनाद्यं तु न सर्वत्र सहेतुकम् ॥ ६९ ॥

मन्त्रपाठादिभिः प्रेत वन्यस्फोटो भविष्यति ।

नर्मदेश्वरविद्युच्च स्पर्शादह्नान्युपेक्ष्यति ॥ ७० ॥

इत्यादि मूर्खवाचाट-पोटादीनां कुक्कल्पनाः ।

निरस्य तस्मान्निहेतुर्विधेरनुसृतिर्मता ॥ ७१ ॥

उपपत्तिविरुद्धस्तु विधिर्यश्चाविधिस्तथा ।

इष्टा न तस्यानुसृतिर्दिनिपातफला हि सा ॥ ७२ ॥

तालदधमखोरर्थे पितुः कृपे पतिष्यतः ।

निवारणं सुतः कुर्यात्पतनादात्मनस्तथा ॥ ७३ ॥

सूत्राणि—सोपपत्तिकोऽर्थवादः १-२-२२ । विधिरनपेक्ष्योपपत्ति-
को विधेयस्य १-२-२१ । उभयथा विधायकस्य १-२-२२ । उपप-
त्तिविरोधादुन्मत्तप्रलापस्तस्य नानुगमो निरोधस्तु प्रमादात्
१-२-२३ ॥

प्रष्ठाधिकरणमारचयति—

अर्थवादा असंदिग्धाः शब्दमात्रोदिता न वा ।

महतामुदिताः शब्दैरसंदिग्धाः कुतो न ते ॥ १ ॥

प्रत्यक्षमनुमानं वा न यावद्बाधवर्जितम् ।

शब्दमात्रोदितस्तावदर्थः संशयगोचरः ॥ २ ॥

सूत्राणि—अर्थवादः संदिग्धोऽसंदिग्धश्च १-२-२४ । बाध-
संभवे शब्दमात्रप्रतिपादने वा संदेहः १-२-२५ । अबाधिते प्रत्य-
क्षेनुमाने वा तदभावः १-२-२६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अव्याहतेऽर्थवादे स्यात्संशयो व्याहतेऽपि वा ।

व्याहतेर्दुष्करं ज्ञानं तस्मात्सर्वत्र संशयः ॥ १ ॥

(अ० ६) असंदेहसंदेहावर्थवादौ द्विधा मतौ ।

प्रत्यक्षे वानुमाने वा निर्वाधे नैव संशयः ॥ ७४ ॥

प्रत्यक्षे वानुमाने वा संज्ञापद्वाधसंभवे ।

संशयः शब्दमात्रोक्ते त्वर्थवादे सदोचितः ॥ ७५ ॥

(अ० ७) असंशयोऽपि द्विविधो भावाभावावगाहनात् ।

उपपन्नस्य भावः स्यादव्याहृतस्य त्वसंभयः ॥ ७६ ॥

एकज्ञानेपि तद्वर्ग्य-व्याहतिज्ञानदर्शनात् ।

निश्चिताव्याहतावेव संशयो नेतरत्र तु ॥ २ ॥

सूत्राणि—असंदेहो भावावगाहो १ २ १७ । संदेहो व्याहति-
रहिते प्रवृत्तेरबाधकः १ २ २८ । व्याहते तु सद्योऽसत्यतानिश्चयो
वक्त्रादनिरपेक्षः प्रवृत्तेर्बाधकः १ २ २६ । यत्किञ्चिज्ज्ञानात्तद्वर्गी-
यव्याहतिज्ञानं तथा चारुणिः १ २ ३० ॥

उपपत्तिप्रतीक्षे यः संशयः समुदाहृतः ।

सोऽपि निर्व्याहतावेव व्याहृतस्य त्वसत्यता ॥ ७७ ॥

संदिग्धेऽपि प्रवृत्तिस्तु स्यादव्याहतिविवर्जिते ।

छागशार्दूलसंदेहे सखड्गः प्रविशेत्सुखम् ॥ ८८ ॥

कामं देवोऽपि वक्तुं स्यादव्याहते तु न सत्यता ।

असत्यत्वग्रहः सद्यः प्रवृत्तेर्बाधकश्च सः ॥ ७६ ॥

स्युलङ्घ्यस्यैकस्यापि वृत्तस्य च परीक्षया ।

व्याहृतं वह्निना वृत्त-सेचनं ज्ञायते जनैः ॥ ८० ॥

ज्ञाने सर्वस्य धूमादेर्व्याप्तिज्ञानं न चान्यथा ।

इति चार्वाककल्पस्तु सर्वथा व्याहृतः फुटम् ॥ ८९ ॥

एकस्य नखकर्तस्य ज्ञानात्कार्णायसं नृणाम् ।

विज्ञातं सर्वमेव स्यादित्यारुणिरपीक्षते ॥ ८९ ॥

तद्वर्गीयस्य कस्यापि ज्ञानादव्याहतिदर्शनम् ।

वर्गे तस्मिन्भवत्येव निर्यायेदव्याहतिं ततः ॥ ८३ ॥

श्रष्टमाधिकरणमात्रयति—

प्रमादाद्दृष्टिभेदाद्वा बन्ध्यापुत्रगवेपिभिः ।

दृश्यते मन्त्रशक्त्यादि दृष्टिभेदादिदं भवेत् ॥ १ ॥

प्रमादादीदृशं दृश्यं प्रमादस्य च हेतवः ।

आसत्त्वकल्पना दोषा विस्मयाद्याश्च चेतसः ॥ २ ॥

(श्र० ८) आप्तत्वानुमितेः सत्यं वदेदेवेति दुर्यहः ।

वैज्ञानिकाद्भुतंश्चैव विस्मयाख्या निमज्जनम् ॥ ८४ ॥

गुणस्य लङ्घनं तर्कं मध्यमस्य विपर्ययः ।

व्याहृतांशानवगतिः संक्षेपो मानसस्तथा ॥ ८५ ॥

श्रवधानाधिकारादेरसम्यक्परिग्रोधनम् ।

बन्ध्यापुत्रानुसन्धान-सद्रसो भ्रमहेतवः ॥ ८६ ॥

युधिष्ठिरं गृहीत्वाप्तं सत्यमेव वदिष्यति ।

इतिभ्रमाद्गुरुद्वेष्टाणः संपराये व्यपद्यत ॥ ८७ ॥

अनुमानोपपन्नं यत्प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

वैज्ञानिकाद्भुतं दृष्ट्वा कस्तद्विस्मितमानसः ॥ ८८ ॥

प्रत्यक्षेणानुमानेन स्फुटं प्रत्याहृतं हि यत् ।

नृणां शिलाप्रवेशादि तच्छब्दध्यानत्कथं चन ॥ ८९ ॥

गच्छाम्यहं पदगतं परः क्रौञ्चगतं तथा ।

अवेन गतिभेदेन तर्कयेत्को नरोद्भयम् ॥ ९० ॥

पिता चेच्छतजीवी स्याद्विशजीवी सुतस्तथा ।

कोस्मात्पूर्वयुगीयानां मन्येतायुतजीविताम् ॥ ९१ ॥

सुद्रात्पावुदयेन्मन्त्रैः स्पृष्टं व्याहृतमीदृशम् ।

कस्तद्वर्जनतः श्रद्धां मन्त्रगतौ करिष्यति ॥ ९२ ॥

सूत्राणि-बन्ध्यापुत्रान्वेषिणां प्रमादहेतवः १-२-३१। आतत्त्वानु-
मानं प्रत्यक्षैर्विशानाद्भुतैर्विस्मयपारवश्य गुणविलङ्घी मध्यमविपर्या-
सवांश्च तर्कः १-२-३२। व्याघातांशस्य प्रच्छन्नस्यादर्शनमौत्प्रेक्षिकः

कन्या वा विधवाः कामं सिद्धधूर्ताङ्गभस्मजान् ।

ख्यापयेयुः सुतांस्तेषां जारजत्वं तु निश्चितम् ॥ ६३ ॥

महाफलानि दृष्ट्वापि न तर्कयितुमर्हति ।

मन्त्रप्रेतादिजन्यानि तान्युन्मादचित्रर्जितः ॥ ६४ ॥

सामान्यं कारणं तेषां कृतांश्चैव विभाव्यते ।

न जारनामाज्ञानेन वैधवेयस्तु देवजः ॥ ६५ ॥

केचिज्जले स्थले वापि यानत्रयमतर्कयन् ।

मन्त्रोच्चितं रथं पश्चात्सर्वगं समकल्पयन् ॥ ६६ ॥

षादुकागुटिकाद्यैश्च मंप्रत्याहुर्विपद्गतिम् ।

अयमौत्प्रेक्षिको हन्त संक्षेपो भारते स्थितः ॥ ६७ ॥

पूर्वं गवाश्वयानानि वाप्ययानं ततः परम् ।

ततश्च वैद्युतं व्योम-यानं चेति महाजनाम् ॥ ६८ ॥

क्रमे। द्वीपान्नरीयाणां विकाशो वास्तवो यतः ।

क्षतौजसां व्यथामेष नूनं मार्गो विधास्यति ॥ ६९ ॥

विनाधिकारभूस्यादि-शुद्धिं यो हेतुनिर्णयः ।

कः श्रद्धधीत प्रेक्षावांस्तस्मिन्बालिशजल्पिते ॥ ७०० ॥

कुतुब्जातमिदं किल दृश्यते ननु मनुनयि विश्वसिताहताः ।

इति सदर्थमुदीरयतो द्रुतं घनविशोधनमेव परीक्षणम् ॥ ७०१ ॥

विषचिकित्सनमक्षरघोषणैः सजलसेकमुपक्रमते जनः ।

यदि तदाक्षरघोषणवर्जितः किमु विधिर्न स एव विधीयते ॥ ७०२ ॥

संक्षेपोधिकारसाधनावधानभूष्याद्यशोधनं च १-२-३३ । उत्पादने
 यनाविशोधनम् १-२-३४ । मन्त्रे जाङ्गलाविदा विष्वलापरीक्षणं
 निर्मन्त्रक्रियाफलादर्शनं च १-२-३५ । परोक्षज्ञाने पत्राङ्गादिसु-
 खनिर्णयप्रश्नालुपन्यासः १-२-३६ । योगेवान्तरोपायानपेक्षाद्दि-
 १-२-३७ । पतेनेहशं सर्वं व्याख्यातम् १-२-३८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

विष्वलेन्यतरे किल जीवनं मरणमेव सुनिश्चितमन्यथा ।

रुतविशेषवशेन रुजः कथं प्रतिविधानमिदं परिभावय ॥ १०३ ॥

अहमिह स्थित एव जगद्गतं निखिलवृत्तमवैमि परीक्ष्यताम् ।

इति वदन्कितवः सुखनिर्णयं किमपि हन्त जनेः परिपृच्छ्यताम् ॥ १०४ ॥

ननु पुरः परिपश्यसि पुस्तकं मम करे कतलक्ष्म तदुच्यताम् ।

कितव हे कतिये त्वलु पृष्ठके तदिह-लक्ष्म कथं त्वसि मौनवान् ॥ १०५ ॥

असुनिरोधविधेः करिणो बलं सकलभूतस्तावगमस्तथा ।

इति वदन्नवधानवतां परं फलमिति स्फुटमाह पतञ्जलिः ॥ १०६ ॥

अवहितस्य फलं जगनेा मतं न पुनरस्त्यवधानवनामपि ।

फलमनुद्यममाश्रयतां भवेरवहितो महिताद्यमतत्परः ॥ १०७ ॥

इति कितवचरित्रं ज्ञानता मानवेन स्फुटमतिशयचित्रं दृष्टमप्यञ्जलोकैः ।

न किल फलमुपेयं व्याहृतं हुंकृतादेरभिमतपरमार्थः किं नु रज्येदनये ॥ १०८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥

द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

परिच्छिन्नोस्ति चान्यादृक् सर्वात्मा भगवानयम् ।

स्वापतेयः परिच्छेदः सर्वथास्योपपद्यते ॥ १ ॥

असामञ्जस्यतः पत्युः स्वयमेवायमोशिता ।

परिच्छेत्तुरभावाच्च नेयन्तास्योपपद्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि-आकाशत्वक् सहस्रशीर्षा सर्वात्मा २-१-१ ।

आकाशः प्रकाशधर्मात्रकाशमात्रगोनन्तः २-१-२ । तस्मिन्त्सा-

गरइव द्वीपान्यसंख्यानि विश्वानि २-२-३ । ते चिन्दवो बुद्बु-

दावा सर्वात्ममहोदधेः २-१-४ । अंशतो ज्ञातमिदमेकम् २-१-५ ॥

वार्तिकानि—

(श्र०१) अनन्तमाकाशमिदं पयोधेर्द्वेपरिवाभो निचितं च विश्वैः ।

एकस्य तत्रास्मदुपाश्रयस्य प्रलूयते वर्णनमत्र किञ्चित् ॥ १ ॥

ताराग्रहोपग्रहकेतुजातेः परस्पराकर्षणनिघ्नचारेः ।

विचित्रवर्णाकृतिभिः समन्ताद्व्याप्तं विशालं किल विश्वमेतत् ॥ २ ॥

धराभितो वर्तुलकल्परुपा कदम्बकिञ्जल्कनिभाश्च तस्याम् ।

देशेष्वनेकेषु कृताधिवासाः सर्वत्र खं मूर्ध्नि विलोकयन्ति ॥ ३ ॥

आकृष्टिशतत्याखिलनोकभाजा धरातलादृच्छति खं न किञ्चित् ।

अधार्यमाणं सलिलानिलाद्यैस्तस्मात् इत्यापि निपातशङ्का ॥ ४ ॥

भूकेन्द्रपातित्वमधोनिपातः खसंमुखीना गतिरुर्ध्वगत्वम् ।

अतो धराधीनन्तरचारभाजां निपातशङ्कैर्ध्वगतित्वबुद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकाशधर्मयवकाशमात्र-ध्यापिन्यथाकाश उदीक्ष्यमाणे ।

दृष्ट्या स्वया यन्त्रसहायया वा यदीक्ष्यते तस्य विचारणात्र ॥ ६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

ग्रहादेः पुरुषाधीनाकृष्ट्यधीनाथवा गतिः ।

स्याद्गतिः पुरुषाधीना रथादौ दर्शनान्तथा ॥ १ ॥

जलादावन्यथा दृष्टेर्न गतिः पुमपेक्षिणी ।

नियम्ये चेतनापेक्षा नियतेस्त्वनपेक्षता ॥ २ ॥

सूत्राणि—तस्मिंश्छायापथताराग्रहोपग्रहकेतवः प्रधानानि प्रमेयस्यानानि २-१-६ । स्वाधाराः परस्पराकृष्टिनिघ्नचाराः सर्वे २-१-७ । आकृष्टिर्मानानुलोमा विप्रकर्षप्रतिलोमा च २-१-८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

छायापथादयः सर्वे गतिमन्तोऽन्यथाय वा ।

भूगतेर्गतिभानं स्याद्गतिष्वप्यमोष्वलम् ॥ १ ॥

(अ० २) मानानुलोमा किल विप्रकर्षप्रतीपगाकर्षणशक्तिरव ।

स सर्वगा सर्वगतिस्थितोनां निमित्तमेवेति वदन्ति तज्ज्ञाः ॥ ७ ॥

(अ० ३) स्फुरत्पथः फेनचयावभासप्रजायापथो दूरतमः पृथिव्याः ।

दृश्यः क्व चित्तरक्तितः परत्र सिताभसंचातनिभः प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

शुभाभकाञ्चीप्रतिमः प्रवेष्ट्य तारादिकं व्योम्नि विभासमानः ।

छायापथोऽयं विपुलोऽस्ति वाय्वावस्थास्थितो द्रव्यचयश्चिरत्रः ॥ ९ ॥

घनीभवद्वाप्यचयादमुष्मात्कालेन तारानिकरो विज्ञज्ञे ।

ततो ग्रहोपग्रहवर्ग आसीदुत्प्रेक्षितं कैश्चिदिदं सुधीभिः ॥ १० ॥

स्थब्धप्रकाशा निरपेक्षचाराः सूर्या अशब्दव्या निजमण्डलस्य ।

जेन्द्रस्वरूपा विचरन्ति तेषां ताराख्यया सर्वज्ञेने प्रसिद्धिः ॥ ११ ॥

आकृष्टेरनिवार्यत्वात्सर्वेपि गतिशालिनः ।

परिवृत्तिर्धरापेक्षा धरागमनहेतुका ॥ २ ॥

सूत्राणि—छायापथोतिविप्रकृष्टः २-१-६ । तस्मिंस्ततः पृथक्
च सूर्याः सूर्येतरानिष्पन्नास्ताराख्याः २-१-१० । सूर्यस्तारेत्य-
नर्थान्तरम् २-१-११ । तद्वर्गाः सप्तर्षिप्रभृतयः २-१-१२ । सर्वे
सगतिकाः २-१-१३ ॥

जवाच्चरन्तोपि विहायसीमे तापप्रकर्षात्प्रचुरप्रकाशाः ।

स्थिरा इवेत्यन्त उदोर्णवेगाः पोता इवाम्भस्यतिविप्रकर्षात् ॥ १२ ॥

तेषां धराया अतिसंनिकृष्टस्तापप्रदाये किल सूर्य एकः ।

अन्ये तु सूर्या अतिविप्रकृष्टाः स्फुरन्ति रात्रौ दिवसे त्वदृश्याः ॥ १३ ॥

श्वेतारुणश्यामलोत्प्लवङ्गनीलादिवर्णा बहुशोत्र ताराः ।

काश्चित्पृथक्चारभूतः परास्तु संबद्धचाराः सुधियां प्रसिद्धाः ॥ १४ ॥

विद्वत्सु तारानिष्पन्नस्य वर्गाः सप्तर्षिमुख्याः प्रथिता अनेके ।

वर्गक्रमेणैव सुखेन तासां विशेषविज्ञानविधिः सुसाधः ॥ १५ ॥

तत्तत्कर्षशुमारशिफाः सुमेरुसविधेःक्षगतिवृत्ते ।

वीणाजानुगमुकुटं कप्रकश्चयुगर्षयो वनोतुश्च ॥ १६ ॥

चित्रक्रमेलकश्यप-गोधाहंसाः शिवा परे वृत्ते ।

गरुडनरेन्द्रभुजङ्गाः करिमुगडः सिंहशावकः सूतः ॥ १७ ॥

पर्शुत्रिकोणदोला वाज्यश्वतरौ तिमिर्वाणः ।

यते वृतायवृत्ते चतुर्थवृत्ते तु राशयः प्रथिताः ॥ १८ ॥

सरट्कृदाहिघटिकाः सुवर्णयष्टिः क्रपोतश्च ।

पोतशलाकाष्टासं कुमेरुसविधेःक्षगतिवृत्ते ॥ १९ ॥

चतुर्विधिकरणमारचयति—

ताराणां स्वप्रकाशत्वं रविभास्यत्वमस्ति वा ।

तापस्यालुपलस्यात्ता रविभास्या ग्रहादिवत् ॥ १ ॥

स्वप्रकाशा इमे सूर्यास्ताराख्यास्तत्तमण्डलाः ।

रवितोष्यतिदूरत्वान्नासां तापोलुभूयते ॥ २ ॥

सूत्राणि—भूमेः संनिकृष्टतमस्तापदः सूर्योयमेकः २-१-१४ ।

तस्य मध्यमे भूविप्रकर्षः कोटिः सांद्रचष्टिलक्षा २-१-१५ ।

प्रभाया विकलया संचारः सांद्रित्रयोविंशतिसहस्राणि २-१-१६ ।

वृत्तत्रयमपूराश्चतुर्भ्यं श्येनिका सरिच्च शशः ।

शुनर्कास्त्रिशुमुष्का सुपर्णा इति च द्वितीयवृत्ते तु ॥ २० ॥

महिषवृकघ्रेद्विदूरेक्षणाकोटीराणि सिन्धुश्च ।

सृक्षैक्षणांमपि सारस-शकुलौ टङ्कास्त्रिमिंगिता व्याधः ॥ २१ ॥

शङ्खी श्वशिशुः श्वेषचमसः काकस्तृतीयवृत्तागताः ।

ज्येतिर्गणिताभिर्जेरिति तारावर्गसंग्रहो विहितः ॥ २२ ॥

(श्र० ४) सांद्रचष्टिलक्षान्वितकोटिमानो रवेर्भुवो मध्यमविप्रकर्षः ।

ततः प्रभायाति धरां कलाभिरष्टात्मिकाभिर्महनीयवेगा ॥ २३ ॥

सांद्रित्रयोविंशतिसंमितानि प्रभा सहस्राणि तु योजनानाम् ।

कालेन सैषा विकलात्मकेन चरत्युदयेण जवेन युक्ता ॥ २४ ॥

शङ्खद्वयादप्यतिविप्रकृष्टास्ताराभुवो या श्रतिसंनिकृष्टाः ।

लक्षार्धवर्षैरतिविप्रकृष्टास्त्रभेति तारानिकरादिहास्मान् ॥ २५ ॥

तद्विप्रकर्षातिशयाच्च तापः प्रभा परं भूमिसुर्पति ताभ्यः ।

ज्ञाताश्च सूर्यस्य ततो ग्रहाद्या न तारकाणामतिविप्रकर्षात् ॥ २६ ॥

शंकुद्वयाधिकः संनिकृष्टतमताराविप्रकर्षः २-१-१७ । अतिविप्र-
कृष्टेभ्योर्धलक्षेण भूप्राप्तिर्विप्रकर्षमवगमयति २-१-१८ । तस्मा-
त्तेभ्यः प्रभामात्रागमो न तापाधिगमः २-१-१९ । सूर्यस्यास्य
ग्रहादयो ज्ञाताः संनिकर्षान्नान्येषामतिविप्रकर्षात् २-१-२० ।

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

ग्रहैः सह रविः पृथ्वीं परिगच्छति वा न वा ।

परिगच्छन्नविदृष्टः कान्या स्यात्तत्र कल्पना ॥ १ ॥

महीग्रहो ग्रहैरन्यः सह पर्येति भास्करम् ।

अयनतूर्परागादि सर्वमित्थं समञ्जसम् ॥ २ ॥

(अ० ५) सूर्यः प्रसिद्धो निरपेक्षचारस्तत्रिध्वचारा ग्रहनामभाजः ।

उपग्रहास्तु ग्रसनिध्वचारा ग्रहाः सपुच्छा इति केतुसंज्ञाः ॥ २७ ॥

बुधकविश्रितिभौमदृष्टस्पतीउर्ध्वानमथाप्युष्णं वरुणं तथा ।

विदुरिहाष्ट रवेर्महेतो ग्रहानुपसहस्रलघुग्रहसंयुतान् ॥ २८ ॥

शून्ये त्रये तद्विदुषुषु चैवं चतुर्षुतेषु ग्रहविप्रकर्षः ।

तं प्रायिकं केचिदुदाहरन्ति न विप्रकर्षो नियमेन वदतः ॥ २९ ॥

द्वाप्तत्वा युक्ता त्रिशती व्यासो बुधस्य संकलितः ।

योजनचतुष्टयं किमद्वनं कक्षागतेर्वेगः ॥ ३० ॥

सार्धं लक्षचतुष्टमस्य रवेर्मध्यमन्तरं प्रोक्तम् ।

प्रायेष्टाशीत्याह्नां सूर्ये परितः परिभ्रमणम् ॥ ३१ ॥

शुक्रस्यार्धशतानं सार्धत्रियुतं सहस्रकं व्यासः ।

अष्टत्रय्यनयोजनत्रयमस्य च कक्षागतेर्वेगः ॥ ३२ ॥

सचतुर्लक्षं प्रयुताष्टकं पुनः साष्टसहस्रम् ।

सावित्रशतपञ्चयुक्तं रवितः शुक्रस्य मध्यमन्तरं प्रोक्तम् ॥ ३३ ॥

प्रायः सपञ्चविंशतिदिनशतयुग्मेन तु भ्रमणम् ।

शुक्रस्य तत्त्वमित्थं ज्योतिर्विद्विनिर्णीतम् ॥ ३४ ॥

सूत्राणि—सूर्याधीनचारा ग्रहा लघवो महान्तश्च तं
परियन्ति २-१-२१ । ईदृशचारादयनतृपरागादि २-१-२२ ।
महान्तोऽप्यौ बुधः शुक्रो भूमिर्भौमो जीवः शनिररुणो वरुणश्च
२-१-२३ । क्रमतो वर्धमानायामास्तत्कक्षा दीर्घवृत्ताकाराः २-१-२४ ।
सूर्यः केन्द्रान्यतरः २-१-२५ । भौमजीवयोर्मध्ये लघुग्रहाः परःशताः
शचीरमाद्याः २-१-२६ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

केतवो विविधाकाराः सौरा आगन्तवोऽपि वा ।

निश्चिता न गतिस्तेषां तस्मादागन्तवस्त्वमी ॥ १ ॥

सार्धदशानसहस्रं भूमेर्व्यासेन संकलितः ।

प्रायः शुक्रसमानस्तस्याः कक्षागतेर्वेगः ॥ ३५ ॥

साढ्यष्टिलक्षयुक्ता कोटिर्मध्यान्तरं रवितः ।

प्रायः सप्तज्वर्याष्ट-त्रिंशत्तदिनेस्तत्परिभ्रमणम् ॥ ३६ ॥

अर्धसहस्रमिहार्धोनितचत्वारिंशदन्वितं व्यासः ।

भौमस्य किञ्चिद्गुणं द्वितयं कक्षागतेर्वेगः ॥ ३७ ॥

कोटिः सप्तप्रयुतानि सप्तलक्षावयुतमेकम् ।

साढ्यष्टशतषट्कसहितं सहस्रयुगमं च मध्यमन्तरं रवितः ॥ ३८ ॥

सप्ताशीतिसमन्वित-दिनशतषट्केन तत्परिभ्रमणम् ।

भौमग्रहस्य तत्त्वं तदिदं ज्योतिर्विदामिष्टम् ॥ ३९ ॥

सार्धद्व्यशीतियुक्तं सप्तशताढ्यं किलायुतं व्यासः ।

जीवस्य योजनमितः कलितः कक्षागतेर्वेगः ॥ ४० ॥

सचतुर्लक्षं साष्टायुतं सहस्रान्वितं शतैः पल्लिः ।

साढ्यभिषेकमन्तरमस्य चतुर्भिः सहस्रेस्तु ॥ ४१ ॥

सार्धद्वान्त्रिंशद्युत-शतत्रयाढ्यं दिनेः परिभ्रमणम् ।

जीवग्रहस्य तत्त्वं ग्रहवेदिभिरिति विनिर्णीतम् ॥ ४२ ॥

केचिन्निर्णीतगतय इतरेन्यादृशा अपि ।

केचिदागन्तवः केचित्सौरा इति विनिर्णयः ॥ २ ॥

शतनवकं नवसहितं व्यासस्तु शनिग्रहस्य संकलितः ।

योजनचरणात्रितयं कक्षागतिवेग एतस्य ॥ ४३ ॥

एकादशकोट्योष्टभिराद्या लक्षेस्तथाष्टभिस्त्वयुतैः ।

सचरणसहस्रसप्तेषु मध्यान्तरं रवितः ॥ ४४ ॥

षष्ठ्याद्यसप्तशतयुतमयुतं भ्रमणस्य कालोद्दाम् ।

इतिशनितत्त्वं गणिताचार्यैर्निर्णयितं स्पष्टम् ॥ ४५ ॥

उरणस्य नवाद्यशतोपेतो व्यासश्चतुः सहस्रमितः ।

प्रायोधं योजनमितः कलितः कक्षागतेर्देगः ॥ ४६ ॥

सत्रिप्रयुता द्वाविंशतिकोट्योयुतनवक्रयुक्ताः ।

सार्धसहस्रोपेता रवितो मध्यान्तरं तस्य ॥ ४७ ॥

त्र्यंशान्वितपदशीत्या युक्तैः शतपञ्चकाद्यैश्च ।

त्रिंशत्सहस्रदिवसैः सूर्य परितः परिभ्रमणम् ॥ ४८ ॥

अष्टाविंशत्यन्वित-सप्तशताद्यं सहस्रकत्रितयम् ।

सत्र्यंशं वरुणस्य व्यासो वेगस्तु योजनत्र्यंशः ॥ ४९ ॥

कोट्यस्तु चतुस्त्रिंशत्प्रयुतानि नवैव पञ्च लक्षाणि ॥

षट्साहस्रसमेतायुतषट्काद्यानि चान्तरं रवितः ॥ ५० ॥

सत्र्यंशद्वयसप्ताशीतियुतैः षट्सहस्रदिनैः ।

सूर्य परितो भ्रमणं वरुणस्योक्तं विपश्चिद्विभः ॥ ५१ ॥

(५० ६) ग्रहाः पभापुच्छभूतोतिदीर्घवृत्तेभ्रमन्तः परितः स्वसूर्यम् ।

उल्काः सजन्तः प्रथि केतुसंज्ञाः परःसहस्रा गगने चरन्ति ॥ ५२ ॥

सूर्यान्तरं केपि परिभ्रमन्तः सारेत्र लोके विरलोपलम्भाः ।

परिभ्रमन्तो रात्रिमेतमेव प्रायस्त्वनेकेत्र भवन्ति दृश्याः ॥ ५३ ॥

सूत्रे—सप्रभापुच्छा अनतिघना अतिदीर्घतरवृत्तगाः सौरा
आगन्तवश्च केतवः २-१-२७ । ते वाष्पीयाश्चायापथांशवत्
२-१-२८

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चन्द्रोयमेक एवास्ति बहवस्तादृशा उत ।

एकस्यैवोपलम्भेन बहूनां कल्पना कुतः ॥ १ ॥

ग्रहाधीनगमाश्चन्द्रा उपग्रहपराभिधाः ।

दूरधीक्षणदृश्याश्च पङ्क्तिंशतिरिह स्थिताः ॥ २ ॥

सूत्रे—ग्रहाधीनचारा उपग्रहाश्चन्द्राख्याः २-१-२६ । एको
भूवरुणयोर्द्वौ भौमस्याष्ट जीवस्य चत्वार उरणस्य दश शनेर्वि-
दिताः २-१-३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

भूगर्भे मेरुशृङ्गादौ ग्रहेष्वन्येषु वा क चित् ।

स्युर्या न वा स्वर्निर्याः, स्युरेवोक्ताश्चिरंतनैः ॥ १ ॥

(अ० ७) एको भुवो द्वौ च कुजस्य चन्द्रौ बृहस्पतेरष्ट शनेर्दशान्न ।

चत्वार एवागणकस्य दृष्टा एकौद्य यावद्वर्णयहस्य ॥ ५४ ॥

(अ० ८) नैव नाकनिरयादिकल्पितस्तारकादिषु क्लिोपपद्यते ।

दिश्यदृष्टिगगनारविन्दिनीमन्तरेण न च वीक्ष्यतेपि सा ॥ ५५ ॥

नापि सा विनिरदिश्यत स्फुटं तारकादिषु विभज्य मूरभिः ।

कल्पनेयमसमञ्जसा कवि स्वप्नमोडकसमेति निश्चयः ॥ ५६ ॥

केन्द्रमात्मव्रततिग्रहस्य यज्जन्मिनामिदमधस्तनं सदा ।

ये विषय्यथ परे यहादयस्ते तु शश्वदुपरि प्रसर्पिणः ॥ ५७ ॥

व्यापित्वात्परिणामस्य दुःखादेर्नित्यसंकरात् ।

लोकान्तरेऽमरत्वादि-वर्णना कविकल्पना ॥ २ ॥

सूत्राणि—असदनीदृशेषु निर्दिष्टम् २-१-३१ । एतेपूर्वाधो-
भेदः सुखाद्यतिशयश्चकवीनामुत्प्रेक्षा २-१-३२ । तथा पुत्रत्वगु-
रुत्वयुद्धहेतुत्वादिकल्पना नराकारादिकल्पना च २-१-३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

व्यक्ता सर्वेषु लोकेषु भवेज्जीवस्थितिर्न । व ।

तैजसादिभिदायोगाद्व्यक्ता सर्वत्र सा भवेत् ॥ १ ॥

तप्तपिण्डे रविनिभे शीते च शशिना समे ।

व्यक्ता जीवस्थितिर्नैव, शीतोष्णे सा क्षिताविव ॥ २ ॥

अस्तु कस्य तदिहोर्ध्वलोकता कस्य वा पुनरधस्तनी स्थितिः ।

संपदाव्यतिशयोनुमीयतां कोदृशः कथमथोर्ध्वचारियु ॥ ५८ ॥

मद्गलः क्षितिसुतो बृहस्पतिर्नाकनापकगुर्नराकृतिः ।

भूमिसाग्यगुप्तादिहेतुका इत्यभूः कविकुलस्य कल्पनाः ॥ ५९ ॥

(श्र० ६) केतुतारकशशियर्हादिक-व्यक्तिपूष्णजडमिश्रता स्थिता ।

जीवशक्तिरिह तद्विद्वानुगा तद्वर्वास्थितिमिमां विदुर्बुधाः ॥ ६० ॥

अन्तरुप्सु घटिर्जडास्विह व्यक्तिपूद्भवति जीवसंततिः ।

बाह्यतापविगमे हि भूयहः प्राणिनां क्रमविकासमादधे ॥ ६१ ॥

या महोप्समयविग्रहाः पुनर्व्यक्तयो रविनिभाश्चरन्ति खे ।

बाह्यतापविगमप्रतीक्षणी जीवशक्तिरधुनाऽसु कल्प्यते ॥ ६२ ॥

याः पुनः शिशिररश्मिशीतलास्ताश्चिराय गतजीवशक्तिकाः ।

प्राणिनां न पुनरेकतः खगात्संक्रमः किल परत्र संगतः ॥ ६३ ॥

सूत्राणि-शीतोष्णोष्णशीतभेदः सर्वत्र २-१-३४ । जवव्यक्तिः
शीतोष्णेषु पृथिव्यामिव २-१-३५ । उष्णेष्वव्यक्ता जीवशक्ति-
र्यथा सूर्ये २-१-२६ । शीतेषु नष्टा यथा भूमिचन्द्रे २-१-३७ ।

दशमाधिकरणमारचयति=

वैज्ञानिकैर्यत्प्रकृतेस्तत्त्वमत्र विनिश्चितम् ।

तत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यां शब्दमात्राश्रयेण वा ॥ १ ॥

शब्दमात्राश्रयेण स्यात्पौराणिककथादिवत् ।

नापपन्नमिदं शब्दे मानं नैवाविधौ यतः ॥ २ ॥

सूत्रं-तदुपलम्भः प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् २-१-३८ । विस्तरो
वाङ्मयमहार्णवेन्यत्र च २-१-३९ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

(अ० १०) अर्थजातमिदमोदृशं सुधेहेतुसंगतमतक्यनायहैः ।

नन्वतोन्द्रियलपुष्यदर्शिभिर्दिव्यदृग्भिरपरोक्षमर्मभिः ॥ ६४ ॥

कौतुकाय सुधियामयं कियान्दर्शितः प्रकृतितत्त्वसंग्रहः ।

विस्तरार्थिभिरनं वगाह्यतां वाङ्मयार्णवतरङ्गमालिका ॥ ६५ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

सप्तमाधिकरणमारचयति—

मूः स्थिरा वा सगतिका सा स्थिरैवोपलभ्यते ।

लम्परेखापगमनात्तिताश्मस्थितिभेदतः ॥ १ ॥

अवाधितानुमानेन भूरियं गतिशालिनी ।

निर्णीता स्थितिमानं तु घर्षणादेरभावतः ॥ २ ॥

सूत्राणि—मूरक्षपरिवर्त्तिनी सूर्यं पर्येति ग्रहान्तरवत् ।

२-२-२८ । गतेरुपपत्तयः । २-२-२९ । घर्षणाभावादन्तादर्शनाच्च

गतेरननुभवः । २-२-३० । वाष्पशकटस्थस्य तन्त्रीस्तम्भादीना-

मिव नक्षत्रादीनां गतिमानम् २-२-३१ । नौदृष्टान्तो वा २-२-३२ ॥

(प्र० ७) भूतिरक्षपरिवर्त्तिनी रविं ह्यायनेन परिष्यति सर्वदा ।

ईदृगी यद्गतिर्विनिश्चिता मूरिभिर्षट्षटिं धुरि स्थितेः ॥ २८ ॥

लम्बलिष्यपगमादपक्रमाद्वृत्ते निषततस्तथाग्रसनः ।

संगतेश्च गणनासु सर्वथा गौरियं गतिमती विटां मता ॥ २९ ॥

घर्षणं न धारणेर्विषयस्यैव निस्तनतयान्तदर्शनम् ।

योगवत्यपि ततोनुभूयते नैतदीयगतिरस्मदाटिभिः ॥ ३० ॥

भाति वाष्पशकटेन गच्छतो नौकया सरिति वा प्रसर्यतः ।

यानमस्फुटगमं तटद्रुमस्तम्भजातमपि तु प्रतिव्रजत् ॥ ३१ ॥

तटदेव नभसि प्रसर्यतां भूयद्देण सह नो निजाश्रयः ।

भासते स्थिर इव प्रतिव्रजदृश्यते च रवितारकाटिकम् ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

जलेन प्रलयः किंवा प्रालेयेनाथवा मतः ।

जलेन मध्यमैरुक्तस्तस्मात्स्वीक्रियतां तथा ॥ १ ॥

प्रालेयव्याकृतिः शालातुरीयाद्यैर्यथा कृता ।

भूविद्यावेदिनामिष्टः प्रालेयप्रलयस्ततः ॥ २ ॥

सूत्राणि—मक्षान्तौ मेरुद्वयं दक्षिणोत्तरम् । २-२-३३ ।

धैरौ प्रालेयनिपातः प्रलयस्तन्निर्वचनात् । २-२-३४ । कृतारम्मः

सत्तिसागरगिर्यादिलङ्घिनाम् । २-२-३५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

युगव्यवस्था दैव्या वा मानव्या समयापि वा ।

दैव्या स्याद्वैष्णवीयादौ दिव्यशब्दस्य दर्शनात् ॥ १ ॥

मानमिन्नेष्यहोरात्रे दिव्यमानुषवर्षयोः ।

अयनद्वितयात्मत्वात्साम्यं वादोत्र नोचितः ॥ २ ॥

सूत्राणि—ध्रुवीयमहोरात्रसमं दैवं वर्षम् । २-२-३६ ।

(प्र० ८) षष्ठ्यष्टिरिह केन्द्रवेधिनी भूग्रहस्य परिकल्पिता तु या ।

मेरुयुगमिति दक्षिणोत्तरं कीर्तितं तदवधिद्वयं ध्रुवेः ॥ ३३ ॥

मेरुमुत्तरमुषावसन्पुराहर्निशात्मकसमस्तवत्सरम् ।

सुस्थिताः सुचिरमार्यपूर्वजाः कर्षणादिकुणला महोजसः ॥ ३४ ॥

यात्यनेहसि हिमान्युपसुता मेरुभूरथ ध्रुव भीषणा ।

तां विहाय च जनाः प्रतस्थिरे दक्षिणां दिशमवारितोद्यमाः ॥ ३५ ॥

ये हिमप्रलयविसृजेषु तेष्वन्तर्ध्वं निधनं महागजाः ।

दोमशा उपपद्युः सहस्रशस्तेषु यावदपि यान्ति दृश्यताम् ॥ ३६ ॥

तद्यनद्वयात्मकमनियतदिनसंख्यमत्र ग्रहान्तरेषु च । २-
 २-३७ । द्वादशसाहस्रे मानवानां चतुर्युगे न दिव्यशब्दः
 २-२-३८ । दिव्यमानुषयोः समत्वेऽपि कच्चिद्व्यशब्दः
 प्राक्स्थित्यपेक्षः । २-२-३९ । युगव्यवस्था देशभिन्ना भूतमात्रे
 न भविष्यति २-२-४० । जेताद्वितीयं छततुरीयं वा तदाग्र-
 हवताम् २-२-४१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सप्तद्वीपयुताः सप्त स्थिता मद्यादिवार्धयः ।

अन्याहशा वा, सप्त स्युः प्राच्यैरुत्प्रेक्षिता यथा ॥ १ ॥

क्षारस्य संचयाच्छवद्वाष्पीभवति वारिणि ।

विसर्गलवणोष्मोर्धिसहाद्वीपद्वयं त्विह ॥ २ ॥

सागरांश्च सरितां गिरींस्तथा यद्विदुर्दृश्यं शतशः समययुः ।

सप्तसिन्धुपरिभूषिता भुवो विद्युताजस इहायंपूर्वजाः ॥ ३० ॥

तेन तद्गुणमभूत्कृतात्मनां संसतं क्षितितले कृताख्यया ।

सत्यमित्यापि मृपाकुल्लपनावर्जनाद्विदुरमुष्य चाभिधाम् ॥ ३८ ॥

(अ० ६) मेरुमण्डलनिवासिनामहोरात्रतुल्यमयनद्वयं विदुः ।

वत्सरोयनयुगेन संमितस्तत्र नैव नियतस्त्यर्हणः ॥ ३६ ॥

मेरुदर्पमिदमेव दिव्यमित्युच्यते नरसमासमानता ।

पार्थिवायनयुगात्मिनः स्फुटा त्वस्य हन्त ऋजुचेतसामपि ॥ ४० ॥

पूर्वजानुसरणोद्यतेः क्वचिद्व्यवर्णगणना सप्ताहता ।

स्वीकृतापि न युगव्यवस्थितावन्तरं घटयितुं क्षमेत सा ॥ ४१ ॥

सूत्रे-अत्र संप्रत्येको नैसर्गिकलाचण्यः समहाद्वीपद्वयः
 सौचावचानेकद्वीपोपद्वीपो महाण्व-उपाधिभिन्नः २-२-४२ । सुरा
 दिकल्पना वर्णादिहेतुकातिशयोक्तिः पोतादिसागरवत् २-२-४३ ॥
 इतिद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

दिव्यमानुषभिदामणाय तन्मानवीयमवलम्ब्य वत्सं च ।

स्वीकृता युगचतुष्टयस्थितिर्नाद्य संघटयितुं कलिं क्षमा ॥ ४२ ॥

भूतमात्रविषया युगास्थितिः किं स एव नियमो भविष्यति ।

देगभेद मिह साप्यपेक्षते नेकरूपसुखदुःखता भुवाम् ॥ ४३ ॥

सार्वकालिकयुगव्यवस्थितैरैकरूप्यविषयेष्वयग्रहे ।

तुर्थ एव चरणः कृतस्य वा जेत एव किमु वादिमात्परः ॥ ४४ ॥

द्वादशाद्यमयुताधेमद्य यत्साम्प्रतं समुदयात्कलेर्गतम् ।

द्वादशादिमगतान्यतः कलेः सत्यमेव तु युगं ततः परम् ॥ ४५ ॥

द्वास एकचरणक्रमाद्यथा वृद्धिरप्यथ तथैव संमता ।

द्वापरात्कलियुगद्वयोसमात्त्रेतरेव प्रदमर्पितं ततः ॥ ४६ ॥

त्रेतयाद्य कृतसंनिधौ क्षितौ सर्वतः शुभकृतेः पदत्रयम् ।

दुष्कृतेश्चरण एकको हठादभारते निपतितः प्रमार्दनि ॥ ४७ ॥

(श्र० १०) यद्यमद्य चरणौनसत्कृतौ त्रेतया विहितसंनिधौ क्षितौ ।

एक एव लवणो निसर्गतः पायसां पतिरुपाधिभेदवान् ॥ ४८ ॥

अंगकञ्जितयमम्बु भूतले वर्तते स्थलमथैककोशकः ।

द्वीपयुगमकमिह स्थितं महत्तुद्रभूर्यवनिविन्दुसंयुतम् ॥ ४९ ॥

सुरार्णवादेः परिकल्पना तु या परिस्फुटात्युक्तिरियं विरंतनी ।

सिताक्षयश्यामलतादि कारिधातुपाधिजं जात्यवलंब्य कल्पिता ॥ ५० ॥

इतिद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च समुच्चयेयान्यथो न वा ।

परस्परविरुद्धत्वाच्च स्यात्तेषां समुच्चयः ॥ १ ॥

अन्योन्यसहकारित्वाच्चङ्ग्यांस्तेषां समुच्चयः ।

न पारमार्थिकस्तेषां विरोधं कञ्चिदीक्षते ॥ २ ॥

सूत्राणि—कर्मस्येके ३-१-१ । ज्ञानमेव भिक्षवः ३-१-२ ॥

भक्तितृतीयं तद्द्वयं तु मनसक्यात्मकत्वात् ३-१-३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

पितृत्वाद्येव बीजं स्याद्भक्तेर्लिप्साद्यवा परा ।

भक्तिर्वाह्यफलाधीना सर्वं लाभेच्छया यतः ॥ १ ॥

(अ० १) न केवलं कर्म पुमर्थे दृश्यते जडेपि वायानसि दृश्यते हि तत् ।

अकर्म च ज्ञानमसंभवं दृश्यो न चेतसश्चात्मन दृष्टतुष्टये ॥ १ ॥

इतीष्यते चेतसि बुद्धिवेदना-क्रियात्मके भक्तियुतेव सा दृश्यी ।

त्रिधर्गसिद्धिस्त्रितयानुकूल्यतो ममत्वनाशादमृतात्मिका ध्रुवम् ॥ २ ॥

विप्रश्चित्तश्चेतसि बुद्धिवेदना-क्रियात्मके नैकतमावलम्बिनः ।

त्रयं हि तैलाग्निदशोपमं यतः सहायतामेति परस्परस्य तत् । ३ ॥

विणद्यते वेदनया नयातिगः क्रियान्यता श्वापदर्वोष्टतं परम् ।

अतद्दृश्यं ज्ञानमविद्यया समं त्रयो पुमर्थोभिमतः समुच्छये ॥ ४ ॥

ममत्वमास्कन्द्य कृती तु विद्यया चरंश्च मतया किल कर्म निर्मलम् ।

उपैति सिद्धिं जनकादिवत्परां विपर्यये दुर्गतिरेव त्वलम् ॥ ५ ॥

(अ० २) नृपे जनन्यां जनके गुरौ तथा परेषु च श्रेयसि कोपि योद्भुतः ।

द्वेदेकगम्योतिष्ठयः स केवलं नरेषु भक्तेरिह बीजमुच्यते ॥ ६ ॥

भक्तैर्बोजं पितृत्वादि बाह्यहेतुनपेक्षणात् ।

यद्बाह्यफलसापेक्षं तद्वाणिज्यं स्फुटं मतम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—भक्तिर्वात्सल्यमद्भुतोत्कर्षापेक्षमहेतुकाराधनपर्यव-
सायि २-१-४ । उपकारः परोक्षितः प्रतीक्षितोवा सर्वात्मनः
शरीरविशेषस्य वा स उत्कर्षः ३-१-५ । सत्त्वविकाशाद्यैर्गर्गिकं
तत्प्रतिभानम् ३-१-६ । ज्ञानाङ्कुरमात्रसद्वभाविनी सर्वजनी ३-१-७ ।
सर्वमाभासमात्रं तामन्तरेण ३-१-८ । न सा बाह्यसौन्दर्यसुखा-
द्यपेक्षिणी ३-१-९ ॥

प्रतारयन्तु प्रचुरान्भृजोक्तिभिर्न सिद्धधूर्तैषु तु भक्तिमान्भवेत् ।

श्रमीषु भक्त्या स्वजनं हि सादयन्त्यत्यवश्यं निरये विपन्नये ॥ ७ ॥

इयं कितिः क्रन्दति मांसवृजकैः प्रवाधिता सिद्धविशेषनामभिः ।

न गिन्यशास्त्रप्रणया विर्याश्रितः समाद्रियन्ते किन तैस्तिरस्कृताः ॥ ८ ॥

धुक्कुम्भक्ता विनयस्य शत्रवः सर्वत्र पञ्चात्कृतशास्त्रशिल्पकाः ।

प्रिटृपयन्तस्तनयान्जुष्टुम्भितान् चरन्ति सिद्धा विगतत्रया भुवि ॥ ९ ॥

समेत्य वा पण्यविनासिनीजनैरयापि धूर्तैः किल सिद्धनामभिः ।

अयं पुरा खेदयतीति जायतीति निरस्य शङ्कां तनयं प्रपुष्पातेः ॥ १० ॥

अहेतुकं सेवनमाचरत्यरं श्रेष्ठेण पित्रैः समुपैति निष्कृतिम् ।

सहेतुका नैव हि भक्तिरिष्यते ध्रुवं वणिज्यापदवीं तु सार्हति ॥ ११ ॥

जना न पित्रादिषु भक्तिसिद्धये कदापि सिद्धस्य वचांस्यपेक्षते ।

चधूर्तैर्होतुं यतिदेवताव्रतं घटं न पौराणिकमेति रात्रिषु ॥ १२ ॥

निरस्य तन्द्रामपिभिः कृतानि येधिगम्य शास्त्राणि महाजसः सुताः ।

एद्रीयदेवानपहार्यं सूक्ष्मया परीक्षया योजितया पदे पदे ॥ १३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति-

भक्तयोपकारो ज्ञानस्य धर्मस्य च भवेन्न वा ।

भक्तस्य समयाभावाद्भक्त्या स्यान्नाश एतयोः ॥ १ ॥

सत्त्वोद्रेकात्परा भक्तिः सत्त्वं च ज्ञानधर्मयोः ।

सहकारकमित्यस्माद्भक्तिस्तदुपकारिणी ॥ २ ॥

सूत्रम्-ज्ञानधर्मसहकारिणी सत्त्वोद्रेकान् ३-१-१० ।

समाहृतार्थेर्विनयेन सर्वतः प्रथम्यजातैः परिपूरयन्ति ते ।

विशोधयन्त्यार्पणं न दुर्धिषः पुरातनानां स्तुतिगानतन्त्राः ॥ १४ ॥

इतीदृशीयं ननु पारमार्थिकैः सदैव भक्तिः पितृषु प्रशस्यते ।

निरस्य तां सिद्धिविभूतिनोनुपो मरीचिपानैरिह खेदयेद्भुक् ॥ १५ ॥

न भक्तिबीजं किं वाहसीष्टवं मतं पितृत्वादि हि तत्कनात्मनाम्

परीक्षया दोषविनिश्चयेष्यतश्चिरन्तनानामपहोयते न सा ॥ १६ ॥

अरुणमञ्जं लडमन्धमुद्धतं पतिं निजं वा जनकं निषेवते ।

कलत्रतोकादि यथा तथा वयं स्वपूर्वजत्वेन चिरन्तनानामुमः ॥ १७ ॥

वर्णास्तु भक्तोपि यथावधानवानुगुरोः पितृर्वा विद्वयं विदारयेत् ।

चिरन्तनानामपि निष्ठुरस्तथा परोक्षको दोषमुदस्यति ध्रुवम् ॥ १८ ॥

अमेरिकीयैर्न महात्माभिः स्वयं वियञ्चरैः ख्याणितसिद्धिर्वैभवान् ।

चिरन्तनान्सिद्धतया निषेवितुं यतामहे शुष्कगुणस्तवोत्सवैः ॥ १९ ॥

यथा तु सभ्याः पितरः कृतोद्यमाः स्वकालिकानां विदुषां धुरि स्थिताः ।

तथाप्य विज्ञानविदां धुरोऽणतां स्वबन्धुताया घटयेम यत्नतः ॥ २० ॥

धृतिं भजेद्रावणपुष्पकस्तवैर्मनागनार्यः किं रावणाद्वजः ।

इच्छार्थव्याः पुनरात्मनः शर्मनं नवं निर्मिमतेद्य पुष्पकम् ॥ २१ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति-

भक्तो बाह्यं भजन्दुःखं भक्तिं मुञ्चति वा न वा ।

अथोपि मार्दवं तापे याति भक्तोऽप्यभक्तताम् ॥ १ ॥

न भूतगोमायुमुखाननोज्ज्वले सुदान्ते सिद्धिविभूतिगह्वरे ।

निपत्य विज्ञानपराङ्मुखा मुखं कलङ्कयेम स्वकुनस्य दुर्ग्रहेः ॥ २२ ॥

अविज्ञतावस्करगर्तमाश्रितान्विलोक्य नस्तत्र चिरस्यिति हृदा ।

दिदृक्षमाणाः कितवाः स्तुवन्त्यमी परेषु च स्वेषु च दिव्यशक्तिनाम् ॥ २३ ॥

(अ० २) न तन्त्रमन्त्राद्यभिचारकैतवैर्विभूतिमापुर्महनीयविक्रमाः ।

उपास्य विज्ञानममो तु वास्तवं पुरापि सिद्धारभजन्महात्मुताः ॥ २४ ॥

न योगिगम्यैवसैर्हिमाद्रिजेन चापि निःप्रवासिनिरोधविभ्रमेः ।

कनश्चिरं प्राणिति हन्त तण्डुलानपेक्षते जाठरवह्निशान्तये ॥ २५ ॥

पितृष्वनं भक्तिमहेतुकां भजन्प्रमादशून्या विधिजातमाचरत् ।

परैरक्षमाणश्च पदे पदे खिलानिहार्यवाटानुदयं जनो भजेत् ॥ २६ ॥

कथासु वैधेयजनप्रियासु ह्यपि शास्त्रसंन्यमनोरमासु वा ।

वियच्छरोपानटुपाशितासु वा सुधीः कश्चास्यामिह कर्तुमर्हति ॥ २७ ॥

समाधिमूर्च्छाकुशले खले न वा न चापि जातिस्मरदास्मिके विटे ।

न वा वियञ्चारविडम्बनाप्रिये जनस्य भक्तिः कुशलं विधास्यति ॥ २८ ॥

यथा नृणां हन्त निरुतनासिको विनासिकत्वाय सुहुर्विचेष्टते ।

तथा परेषां कृतवैः प्रतारितः प्रतारणाय यतते पुनः पुनः ॥ २९ ॥

एषो निर्मादृजवः स्तनन्धयाः पिबन्ति मातुः प्रणयार्द्रचेतसः ।

भजन्ति नैवोत्सुकतां सुधाघटे सुगन्धस्यै कविभिः प्रकल्पिते ॥ ३० ॥

तथैव विज्ञानमयं पिबन्सुधीः सरस्वतीस्तन्यमेन्यमानसः ।

विभूतिविस्फारवियन्मृणानिनी-मधुद्रवेनैव धिनेति भावनाम् ॥ ३१ ॥

सप्रमाधिकरणमारचयति-

अधिकारः सुतादीनां हैतुकानामथापि वा ।

हैतुकानां भवेद्भक्ताधिकारः परैः सह ॥ १ ॥

भक्तियज्ञो मतस्तत्र वणिजां नाधिकारिता ।

हैतुका वणिजो नूनं खपुष्यपणतोद्यताः ॥ २ ॥

सूत्राणि-सत्त्वाद्रेकवन्तः पुत्राद्या अधिकारिणः ३-१-१५ ।

हैतुकास्तदाराधकाश्चानधिकृता महाप्रमादादिदोषस्तत्त्वात्

३-१-१६ । प्रमादादिज्ञानाङ्कुरानलो भक्त्यादिविरोधी ३-१-१७ ।

अहेतुकेष्वाराधने दृष्ट्यदोषाद्विषयाधिकारिणोऽर्निःश्रेयसम् ३-१-१८

सहेतुकाराधने दृष्टिदोषादुभयोर्विनिपातः ३-१-१९ । शम्भली-

गृहीतया प्रमदयेव प्रमादवत्या ३-१-२० ॥

यद्यप्यध्याख्यामपि कर्णगोचरे रजार्दिता न क्षमते हतेहितः ।

विभूतिलुब्धो व्यथते तथा मुहुः श्रुतिं प्रयाते परमार्थनामनि ॥ ४५ ॥

(अ. ७) जनस्य सत्त्वातिशयेधिकारिता मतात्र भक्ता न तु तद्विपर्यये ।

अदृष्टदृष्टिं सुखाय चन्द्रिका विदूषिताक्षस्य तु निष्कलेव सा ॥ ४६ ॥

चिन्तनेष्व्यतनेषु वा जनो विभूतिसिद्ध्याद्यवगत्य भक्तिमान् ।

अभक्तिमानेव वणिक्स हैतुकः पणायितुं वाजिविषाणमिच्छति ॥ ४७ ॥

अहेतुका भक्तरनुष्ठिता ध्रुवं समस्तकल्याणमयी सतां मता ।

अदृष्टिदोषो हि गुरोस्तथात्मनः सदैव भक्तः कुशलं विधास्यति ॥ ४८ ॥

सदृष्टिदोषः शशशङ्ककङ्कतेः पणायमानो विषयस्य चात्मनः ।

निपातमुग्रं सत्सैव साधयेत्प्रमादमग्नः प्रमदाजनो यथा ॥ ४९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति-

शून्यमूर्त्यादिपूजा वा सत्यस्यान्वेपणं तु वा ।

भक्तिः स्याद्वास्तवी शून्यपूजादिः सा विरागिणाम् ॥ १ ॥

शून्यपूजादि मूर्खत्वं सत्यस्यान्वेपणं तु यत् ।

विज्ञानस्यानुसारेण भक्तिः सा परमा मता ॥ २ ॥

सूत्रे-परमार्थभक्तिर्महिष्ठा प्रमादविरोधिनी ३-१-२१ ।

भक्त्यन्तरमाभासस्तां विना ३-१-२२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति-

स्वस्वाकारभृता देवा निराकारास्तु वा मताः ।

सर्वे प्राणिशरीरास्ते न स्वाकारा अचेतनाः ॥ १ ॥

अतो जनः सिद्धिचिभूतिशम्भलीप्रलोभ्यमानामपि भक्तिमात्मन ।

निवेशयेत्सिद्धविटे न जातुचित्कुलेन्यथा स्याद्विपुला ह्युपसुवः ॥ ५० ॥

(अ० ८) स्थिरां दधानेन पितृव्यहेतुकां जनेन भक्तिं तदृणस्य शुद्ध्ये ।

परीक्षमाणेन चिरन्तनीगिरो विधीयतां विज्ञतरत्त्वमात्मन ॥ ५१ ॥

महोपधं हेतुकतामहारुजः प्रमादकुष्ठस्य रसायनं शिवम् ।

सुदोहदः सत्रयपादपश्रियां परात्र भक्तिः परमार्थगामिनी ॥ ५२ ॥

क्रियाः समस्ता निखिलाश्च भक्त्यस्तथाखिलं ज्ञानमनर्थकारणम् ।

विनात्र भक्तिं परमार्थगामिनीं तयाहि सर्वं प्रथते महार्थकम् ॥ ५३ ॥

(अ० ९) सनीभिषद्वा सदमत्सरादयस्तद्विप्रधानाः प्रकृतेश्च शक्तयः ।

कपानभस्मेरगर्भग्रहादयो नृणां तथादर्शविशेषकल्पनाः ॥ ५४ ॥

सरित्समुद्रास्तुदपादपादयः पतङ्गसारङ्गसरोरुपादयः ।

व्वरातिसारादिरुजश्च कल्पिताः सुरासुरत्वेन पुराणपरिहतेः ॥ ५५ ॥

सर्वे भवेयुः स्वाकाराः सूर्यादेः प्राणिना नवा ।

नाकारहीनता चापि सामञ्जस्यवती यतः ॥ २ ॥

सूत्राणि-मान्नादयः प्रसिद्धाः ३-१-२३ । देवासुरा वृत्तिश-
क्त्यादर्शकल्पनाद्याः । ३-१-२४ । नराद्याकृतिरूपेणा तथा नाकृ-
तिः ३-१-२५ । न नियता नाव्याहता न च माहात्म्यप्रयो-
जिका ३-१-२६ ॥

जनेन सर्वात्मनि घा परेषु वा सुरेषु किं शब्दसुरेषु कल्पिता ।

अनाकृतिः प्राणिसमाकृतिस्तथा कवित्वमिति न तं विधास्यतामापदम्

न भास्करेधिप्रयुतावनीसमे न वापि शक्ते घनमत्तद्विन्मये ।

न वा गिरोशात्मनि चन्द्रगेखरे नराकृतिर्नाकृतिगुण्यनपि वा ॥ ५७ ॥

न कल्पितैर्विन्दुभिरत्र निर्मितं घनात्मकं वस्तु विद्वन्ति न द्विदः ।

घनात्पृथक्कृत्य तु शब्दमात्रतन्तनादिर्विन्दुन्मनं प्रकल्पयेः ॥ ५ ॥

न शब्दमात्रेण तु वस्तुनिश्चयः स्वतन्त्रया वस्तु परीक्षया हि सः ।

जनेन वन्द्यातनयाव्ययोदिना भवान्न वन्द्यातनयो भविष्यति ॥ ५८ ॥

न वस्तुनाकारमिहाम्बुतः वस्तुतः समन्तमप्याकृतिमल्पमीक्ष्यते ।

न दीर्घविस्तरगभीरताजिह्वते गुल्लु कश्चित्कृत्रेणोपलभ्यते ॥ ६० ॥

वियन्मुखं द्रव्यमवेयतां मुखं गुणाः क्षुदादिः पतिपद्यतां तथा ।

न दीर्घविस्तरगभीरतामयं घनत्वमेतान्यपि जातु सुञ्चति ॥ ६१ ॥

घनत्वमेवाकृतिरत्र संमतानपेक्ष्यमस्याः स्फुटमन्तर्दशनम् ।

सहैव सर्वे स्थितमेतया यतः किमङ्ग तद्वस्तु भवेदनकृति ॥ ६२ ॥

घनस्य दीर्घादिमयस्य केवलं यथाङ्गमङ्गानपि वा पृथक् पृथक् ।

विभज्य शब्देन जनः प्रकल्पयेन्नानि रन्ध्रामय विन्दुमेव वा ॥ ६३ ॥

दशम्याधिकरणमारचयति-

शिल्पशास्त्रप्रचारेपि प्रासादादौ महान्वयः ।

कार्या न वा, कार्यं एव देवमन्दिरभक्तिः ॥ १ ॥

देवमन्दिरनान्नापि ख्यातं विद्याविवर्जनात् ।

श्मशानमेव तद्दूरान्मानवः परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

सूत्राणि—महिष्ठा सरस्वती ३-१-२७ । तदाराधनं परमार्थ-
भक्तिसमम् ३-१-२८ । सर्वजनन्यपि पैशाचैः कुपुत्रैरुपेक्षितः

तथैव सत्तामपि तार्किकाङ्कुरो निराकृतिं कल्पयतीह वाचिकीम् ।

ससत्त्व भिक्षुः परिगृह्यतामथ पपञ्चहेतुत्वपदेभिषिञ्चति ॥ ६४ ॥

परमार्थव्याहतकल्पनाकुला अनाकृतिस्त्रीपुरुषाकृतिश्रिताः ।

कुतर्कणादेव विशेषगोचरा महत्त्वमेषां न हि ताः प्रयुञ्जते ॥ ६५ ॥

(अ० १०) सुरेषु सर्वेषु सरस्वती किल श्रुता महिष्ठा सकलोपजीविता

फलं तदारा धनश्रालिलं नृणां तदीयभक्तिः परमार्थसेवनम् ॥ ६६ ॥

पिशाचपूजामणिमादिदायिनीं प्रपद्यमानैः कुसुतरुपेक्षिता ।

फलानपेक्षेरुदयन्महाफलेः श्रिता सुपुत्रैर्जयतीह भारती ॥ ६७ ॥

वसूनि वाञ्छन्नपि सिद्धिलोलुपः यतत्यवश्यं निरये विपन्नये ।

वसून्यवाञ्छन्नपि शास्त्रसेवया प्रयाति संपत्तिमिहाद्भुतां कृतौ ॥ ६८ ॥

सरस्वती यत्र न यन्त्रपुक्तकप्रधानविस्तारितसाधनेर्जनैः ।

निषेव्यते चैत्यमनार्यसेवितं तदुच्यते नैव तु देवमन्दिरम् ॥ ६९ ॥

न यत्र शास्त्राणि न शिल्पसंततिर्न यत्र च व्याघ्रकुलं सुलक्षणम् ।

विपश्चितो यत्र न विभ्रुतोद्यमाः श्मशानतुल्यं तदवेहि मन्दिरम् ॥ ७० ॥

निरयनिपातरसिकैः ३-१-२९ । सात्त्विकैराध्यमाना फलन-
पेक्षैः क्लेशमगणयद्भिर्महाफलशालिभिः ३-१-३० । तदालयाः प्रा-
सादाः ३-१-३१ । तदभावे चैत्यान्यत्यन्तमनपेक्ष्याणि ३-१-३२ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

न हूयते यत्र धनं मद्याधनेरनघ्यंसज्जोक्तपुस्तकेष्टके ।

समुल्लसदन्त्रमयसुवसुचि प्रवृत्तशिल्पस्वनसामगीतिके ॥ ७१ ॥

प्रमादमेध्याश्ववरं महाध्वरे समर्चिताध्येतृसुपर्वनिर्भरे ।

सुविद्वदात्विज्यसनाथवेष्टिके श्मशानतुल्यं सुरसद्यः तद्विदुः ॥ ७२ ॥

विनयानिलयैः शिल्पेनल्पशर्मरसमोदर्म-

रन्तविरतेर्दम्भाद्विद्वद्भिः प्रमादमदोज्झितैः ।

ध्रुवमपि पदे विश्वं ज्ञाने करे यहतारकाः

कलयितुमलं वद्धोत्साहेरनायद्वन्धुभिः ॥ ७३ ॥

प्रवचनपरैरन्तेर्वासिप्रियैरमितश्रुतैः-

र्घ्यसनविमुखैः सद्विद्वद्विश्रयदेव सनायितम् ।

सहितमवनेन विस्तीर्णायामदः सुरमन्दिरं

सफलमखिलं तत्साहाय्यं नृणां खलु शर्मणे ॥ ७४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

तृतीयाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

वस्तुस्वभावापेक्षाणि भिन्नान्याराधनानि वा ।

प्रतीकादिप्रपञ्चैर्वा वस्तुवृत्तानपेक्षिभिः ॥ १ ॥

प्रतीकादिप्रपञ्चैः स्युस्तथा प्रायेत्र दर्शनात् ।

वस्तुस्वभावापेक्षित्वा भिन्नान्याराधनानि तु ॥ २ ॥

सूत्राणि-आराधनानि ३-२-१ । यज्ञो देवानां वाणिज्यमि-
धः ३-२-२ । व्याहताननुसरणं परमार्थस्य ३-२-३ । विज्ञानप्रचारो
महायज्ञः सरस्वत्याः ३-२-४ । साक्षादुपासनं पित्रादीनां संनि-
कृष्टानाम् ३-२-५ । असंनिकृष्टानां ध्यानादि ३-२-६ । तत्रोपयोगः
प्रतीकपुस्तकादीनाम् ३-२-७ । सच्चरितानुकरणं महापुरुषाणां

(अ. १) इति वीक्ष्य सुरान्तरस्वती-प्रभृतीनर्चयतां विपश्चिताम् ।

असुरेज्यवहेनदावतामयमाराधनविस्तरमुदे ॥ १ ॥

जगदभ्युदयाय सर्वतः अमयोगेण समाहृतैस्तथा ।

जनतासु मुहुः प्रचरतिर्विविधैः शिष्यकृपादिभिः शिष्यैः ॥ २ ॥

कचिराध्ययनादिमन्दिरे परितश्छात्रनिवासमण्डिते ।

महनीयतमां सरस्वतीं महतार्थेन जनः समर्चयेत् ॥ ३ ॥

जननीं जनकं गुरुंस्तथा पदसंवाहनभोजनादिभिः ।

भजति स्वयमेव यत्नवानभिगम्याग्रहितो जितश्रमः ॥ ४ ॥

अभिगम्य पुनः स्वयं यदा न समाराधयितुं क्षमेत तान् ।

स्मरणादिभिरेव साधुभिः शमयत्युत्सुकतां हृदस्तदा ॥ ५ ॥

स्मरणाद्युपयोगि पुस्तकं प्रतिमां लक्ष्य तथा परं भजन् ।

विरहेष्वनुपेक्षितक्रियोऽसविधस्यं गुरुमर्चयेज्जनः ॥ ६ ॥

तथा च तैत्तिरीयाः ३-२-८ । आज्ञापालनं शान्त्यभङ्गश्च नृपाणा-
म् ३-२-९ । स्वाध्यायाद्याचार्यस्य ३-२-१० । होमादिः सूर्यादी-
नाम् ३-२-११ । सर्वं इमे देवाः सर्वध्यायं यज्ञो व्यक्त्यर्थवधा-
त् ३-२-१२ । एवमन्येषाम् ३-२-१३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारभ्यति-

विषयो नवधाभक्तिर्नियतो वान्ययापि वा ।

सर्वत्र नवधाभक्तिर्नियमस्तत्र नेष्यताम् ॥ १ ॥

वस्तुवृत्तानुसार्येव दृष्टमाराधनं यतः ।

आराधनत्वान्नियमः श्रवणादावपीष्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि-श्रवणं कीर्तनं वन्दनं चोभयथा ३-२-१४ । स्मरण
मसंनिकर्षे ३-२-१५ । चरणसेवनं दास्यं च संनिकर्षे ३-२-१६

अपचारमसद्वृत्तथा विनिरस्यावहितेन चेतसा ।

चरितानि वचांसि चाश्रयेदनवद्यान्यनिशं महात्मनाम् ॥ ३ ॥

इह शिल्पकलादिविद्यया सततं सेवितया महोद्यमः ।

कितवेष्ट्यभक्तिरर्चयेद्दुराचार्यमहार्थनिश्चयः ॥ ८ ॥

विनयेन सदैव वर्त्तयन्नलमाज्ञासु कटाचिदस्वलम् ।

अपरिच्यतशान्तिरात्मवाच्यतं तोषयति प्रज्ञासकान् ॥ ८ ॥

यवशालिगुडाज्यपायसेर्धनसारागुरुधूपचन्दनैः ।

अधिवाहि हुतेर्जनोर्चयेद्द्रविपर्जन्यमरुन्मुखान्पुरान् ॥ १० ॥

उदिता इति देवता इमा इह यज्ञस्तदुपासना मता ।

लघटभ्युदयार्थमात्मनः क्षतिरर्थस्य हि यज्ञ उच्यते ॥ ११ ॥

अर्चनमनेकधा प्रतीकनीये प्रतीके च ३-२-१७ । सख्यं समान-
योरुभयथा ३-२-१८ । आत्मनिवेदनं जायापत्न्याः ३-२-१९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति-

इष्टो नवाधिकारादेर्विप्लवाद्भक्तिसंश्रयः ।

इष्टो यस्माद्विरागार्चः स्त्रीलक्ष्मादीह धार्यते ॥ १ ॥

स्त्रियः स्त्रीत्वेन पुंसश्च पुंस्त्वेनैवेष्यते यतः ।

वास्तवो भक्तिष्टोतो नाधिकारादिविप्लवः ॥ २ ॥

सूत्राणि—फलाय लक्ष्मादिसेवर्न दम्भादज्ञानाद्वा ३-२-२० ।

नामफलादि तामसानाम् ३-२-२१ । विपर्यासः प्रमादवतां स
भक्त्याभासस्तदसुराराधनं व्याहतानुसरणात् ३-२-२२ ॥

(अ० २) श्रुतिकोर्त्तनवन्दनान्यसंनिहिते संनिहितेपि वस्तुनि ।

स्मरणं पुनरत्र युज्यते समुपास्ये सविधानुपस्थिते ॥ १२ ॥

सविधस्थित एव संमता चरणोपास्तिरथापि दासता ।

बहुधोचितमर्चनं भिदामनुगच्छद्विषयस्य सर्वदा ॥ १३ ॥

समयोरिह सख्यमात्मनोर्पणमिष्टं किल भर्तृभार्ययोः ।

अनपेक्ष्य फलं कृतात्मभिः कृतिभिर्भक्तिरितीयमादृता ॥ १५ ॥

(अ० ३) अथ हेतुमपेक्ष्य यज्जनः प्रतिमाख्याङ्कसदादि सेवते ।

नहि भक्तिरियं विमूढता मद्यती दम्भविजृम्भणाद्यवा ॥ १५ ॥

बह्वर्थास्तु शान्ति तामसा अधिकारादिविपर्ययेण ये ।

असुरान्सदमत्सरादिकान्मतिहीनाः परितर्पयन्ति ते ॥ १६ ॥

पितरो द्विपतः खचारितामुशतः सिद्धिष्विदप्रपत्तिभिः ।

अवधीरयतः सरस्वतीमभिचारादिपिशाचसेविनः ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकारलमारचयति =

सर्वात्मनः प्रतीकाद्यैर्मक्तिर्धर्मेण वा भवेत् ।

विरज्य सर्वतः कार्यात्प्रतीकाद्यैस्तु सा भवेत् ॥ १ ॥

सः सेवादिधर्मेण सेवा भगवतो मता ।

न शून्यस्तवमूर्त्यादि-पूजनैः सा भविष्यति ॥ २ ॥

सूत्राणि—धर्मो भूतः सर्वात्मनो देवदेवस्य ३-२-२३ । धर्मः
सत्यं धारणात् ३-२-२४ । धर्म आत्मनः प्रतिकूलस्यान्यस्मिन्नत-

परिहृत्य विपश्चितं सद्वा जुषमाणान्स्मृतृभृजुंसकान् ।

शिशुरप्यवधानवान्कथं सुरभक्तानभिधातुमर्हति ॥ १८ ॥

(अ० ४) अपरेष्विति कीर्तितः सुरेष्वयमाराधनविस्तारः शिवः ।

सकलात्मनि देवतेऽस्मिन् ननु धर्मोर्चनमेकमिष्यते ॥ १९ ॥

यदिहात्मनि वा परत्र वा परमं सत्यमसत्यवर्जितम् ।

मनसा वचसाय कर्मणानुगमस्तस्य तु धर्म उच्यते ॥ २० ॥

अमुनेव द्युतं जगत्सदा परिशील्येदमुमन्तरेण यत् ।

तदभुं प्रवदन्ति शश्वतं किं धर्मं प्रथिता विपश्चितः ॥ २१ ॥

यद्यथात्मनि वा परेषु वा खचरत्वादिविभूतिकल्पनम् ।

तदनुव्रतमेव कर्म च स्फुटमाख्यातमधर्म इत्यदः ॥ २२ ॥

अनुपानपाः कुमारिकाकुलसंदूषणापातकी पशुः ।

स्वयमार्तं वनत्स धारयचतिवीभत्सविकर्मकर्मठः ॥ २३ ॥

वियदुडडयनादिवाञ्छया सुरगन्धर्वदिदृक्षयापि वा ।

अपि राघववासुदेवयोर्चसुधायासवतारणाय वा ॥ २४ ॥

लुप्तानं सर्वभूतात्मभावात् ३-२-२५ । स उद्योगाश्रयस्तमोचिरोधा-
 ३-२-२६ । अधर्मस्तद्विद्धः ३-२-२७ । भूम्न आराधनं प्रशा-
 स्तुरिव तत्र ज्ञानभक्तिकर्मणामैक्यम् ३-२-२८ । तस्मिन्पक्षपाता-
 संभवः स्वभावादेव ३-२-२९ ॥

पतितः स्वयमात्महा विपन्निरपे वाप्यय धर्मकञ्चुकः ।

विनिपातयितुं परान्मुहुः कृतयत्ने वक्रवृत्तिमाचरन् ॥ २५ ॥

अपि पूतिनि पातके गनगाणिकाजामिनवार्त्तयोच्छ्वसन् ।

कथमोदृगिहाभ्युपेयतामजुकेनापि जनेन धार्मिकः ॥ २६ ॥

न निजप्रतिकूलमाचरेन्मनुजेन्यत्र जनः कदा चन ।

इति शाश्वतधर्ममूर्चिरपि चिरत्नाः किल सत्यमूलकम् ॥ २७ ॥

अनुकूलमिहाभ्युपेयति यः परवित्तस्य विलोपनं कृती ।

निजवित्तविलोपकारिणं प्रहरन्दस्युमसावसत्यधीः ॥ २८ ॥

परवित्तविलोपनं हि चेदनुकूलं कलयस्यनारतम् ।

क्रियमाणमिदं निजेन वा न कथं रोचयसे परेण वा ॥ २९ ॥

अनुकूलमिदं यदीष्यते ननु दस्युं परितोषयेस्तदा ।

प्रतिकूलमथोच्यते तदा कुरुषे तत्तु कथं परं प्रति ॥ ३० ॥

निश्वाचि य एष शाश्वतः किल धर्मः स्थिरसत्यमूलकः ।

तमसो रिपुरत्र विद्यया प्रयतेसौ सहतोदमेन च ॥ ३१ ॥

तमसः सुहृदुद्यमं द्विपचुदितः पूर्वमधर्म एष यः ।

गरणोक्त आसुरेयसावतिब्रीभत्सन्वृणंसकर्मभिः ॥ ३२ ॥

सकलात्पनि भूमि देवते त्वपरिच्छिन्नमहर्द्धिशालिनि ।

कथमत्र कदापि संभवेन्ननु दोषः खलु पक्षपातजः ॥ ३३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

शिखासूत्रादिराचारः पालनीयोऽथवा नवा ।

कस्तस्य पालनेनार्थः फलं स्वर्गादिकं न चेत् ॥ १ ॥

स्वाप्तोक्तमोदशं सर्वं पालनीयमहैतुकैः ।

हेतुदृष्ट्या पालयंस्तु मूर्खेषु गणनां वहेत् ॥ २ ॥

सूत्राणि—प्रवर्तमान आचारो धर्म इत्येके ३-२-३०। तस्या-
प्तोक्तस्य हेत्वविरुद्धस्यानुष्ठानं विधित्वात् ३-२-३१२। अन्यथै-
दासीन्यं तत्र विध्याभासे प्रमादवद्भिरनुसृते ३-२-३२। सविषयः
स्वस्वस्मृतीनां पित्राद्याज्ञायाश्चेति तत एवावगन्तव्यः ३-२-३३ ॥
इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥

यदधर्मविवर्जनं तथानुगतिर्धर्मपरायणा सदा ।

इदमेकमुपासनं मतं ननु विश्वात्मनि भूमि चिन्मये ॥ ३४ ॥

नियमस्य यथानुपालनं परमोपास्तिरिह प्रशास्तिरि ।

अखिलात्मनि धर्मपालनं परमाराधनमिष्यते तथा ॥ ३५ ॥

इत्येव भूमिनि विद्यात्मनि विश्वरूपे निष्कलपातविमने सकर्तृर्द्युक्ते ।

आराधनाविधिर्वाचि नितान्तक्रान्तः शान्तात्मनामभिमतः स्थिरधर्मद्वयः ॥ ३६ ॥

(श्र०५) आचारजालमपि देशकुलाद्यधीनं धर्माख्यया कतिचिदाहुरदोषजुष्टम् ।

कालेन तस्य परिवृत्तिरशाश्वतत्वमद्धा प्रयोजयति तत्सुधियो विदन्तु ॥ ३७ ॥

आप्तोदितं तु विधिरूपतयानपेक्ष्य हेतूनशाप्रव्रतमपि स्फुटमाचरन्ति ।

आचारजालमपदोषमदृष्टभावा भक्त्या पितृष्वथ समाजभयेन वापि ॥ ३८ ॥

ये बालिशाः शिविक्रयैव घरस्य यात्रा नाश्वेन संततिमिहावहतीति विदुः ।

ते हेतुकास्तु वणिजो गगनारविन्दं विक्रीय संपदमुशन्ति विपत्कलाय ॥ ३९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयाह्निकम् ॥

चतुर्थ्याध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—१४४—

चतुर्थ्याध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

सम्बन्धो ज्ञानविषयः स्वभावो वापि तादृशः ।

सम्बन्धविषयं ज्ञानं स्वभावो नावबुध्यते ॥ १ ॥

ज्ञानं स्वविषयं यत्तत्स्वभावविषयं स्फुटम् ।

सम्बन्धस्तु तदंशानामुभयं विषयोऽस्य तु ॥ २ ॥

सूत्राणि—भक्तिमूलमहेतुकं कर्मोक्तम् ४-१-१ । तत्र

ज्ञानाङ्कुरमात्रमपेक्षितम् ४-१-२ । प्रकृतिविज्ञानविकासापेक्षं

ममत्वलेशवत्कर्म ४-१-३ । ज्ञानं स्वभावसम्बन्धावगाहि ४-१-४॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

शास्त्रेण चित्तसंस्कारो मन्त्रैर्भावयया तथा ।

द्रव्यादिसाधनं किं वा, सिध्येद्द्रव्यादि निश्चितम् ॥१॥

(अ. १) हेतुमदहेतुकं चेत्युक्तं कर्म द्विधा पूर्वम् ।

वाह्यार्थमुख्यमेकं परं तु भक्तिप्रधानं स्यात् ॥ १ ॥

यत्प्राकृतांशविद्या-विकाससापेक्षमत्र स्यात् ।

तत्सति ममतालेशे कर्मात्रासति पुनर्ज्ञानम् ॥ २ ॥

निष्कामकर्मभक्तेरङ्गं ज्ञानस्य निर्ममत्वं तत् ।

मुख्यं कर्मात्रातः सन्ममत्वं कामवच्च मतम् ॥ ३ ॥

भक्तिश्च कर्म चेति द्वयं पुनर्ज्ञानपरिनिष्ठम् ।

वक्ष्यत्यनुपदमेतज्ज्ञानं कर्मात्र तु प्रपञ्चयति ॥ ४ ॥

शब्दशब्दावनया चापि द्रव्यसिद्धिरसंगता ।

तस्माच्छास्त्रीयतत्त्वज्ञश्चेतः संस्कुहते परम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—संग्रहाय शास्त्रापेक्षा ४-१-५ । शास्त्रं मनःसं-
स्कारकम् ४-१-६ । न शब्दो न च मनोविकारो द्रव्यमुत्पाद-
यति साक्षात्परिवर्तयति वा ४-१-७ । स्पष्टं तदाख्येरादेशमनु-
सरताम् ४-१-८ ॥

तृतीयाधिकरणमाचरयति—

श्रुत्यादिशास्त्रे सकला विषया अल्पकास्तु वा ।

श्रुत्यादि दिव्यशास्त्रं यत्स प्रज्ञाननिधिस्ततः ॥ १ ॥

शास्त्रस्य दिव्यः सत्योऽंशः को विशेषः श्रुताविह ।

ज्ञानस्य न परिच्छेदः शास्त्रमत्तपावगाह्यतः ॥ २ ॥

अंशानां प्रकृतेर्द्विजानं कर्मणोऽपेक्ष्यम् ।

तत्स्यात्स्वभावविषयं संवन्धं वावगाहेत ॥ ५ ॥

(७० २) भूतं यन्महदेतन्भूतामूर्तं प्रकृत्याख्यम् ।

विज्ञानमखिलमस्माज्जीवानां संशयो नात्र ॥ ६ ॥

यावत्तु पूर्वजानां विज्ञानं तस्य संगहे विहिते ।

तदुपवयं साधयितुः शक्तेर्न महान्वय्यो भवति ॥ ७ ॥

तस्मादतत्त्ववर्जन-पुरःसरं तत्त्वसंग्रहायात्र ।

पूर्वजशास्त्रापेक्षा न तु शास्त्रमशक्यमद्य निर्मातुम् ॥ ८ ॥

मनसः शास्त्राभ्यासैः संस्काराख्यं फलं साक्षात् ।

शब्दशब्दावनया वा न द्रव्योत्पत्तिपरिवृत्तो ॥ ९ ॥

सूत्रे—शास्त्रविशेषाणां विषयनियमः ४-१-६ । विषयान्त-
रस्पर्शं तत्तच्छास्त्रेण पूर्तिर्यथा भक्ष्यादौ धर्मसंहितायाः ४-१-१०॥

चतुर्याधिकरणमारचयति—

हरेः स्तम्भोद्भवत्वादि-कथा अत्युक्तयो नवा ।

नात्युक्तयश्चिरत्नानां श्रद्धा वाच्युचिता यतः ॥ १ ॥

मृत्पिण्डमेकमपि यः परीक्षते मृन्मयं सवेत्यखिलम् ।

सकं परीक्ष्य शब्दं शब्दप्रकृतिं तथैव जानीमः ॥ १० ॥

तत्त्वातत्त्वविवेकं विधाय यत्नेन शास्त्रेभ्यः ।

कार्योत्र तत्त्वसंयुक्त उपेक्षितव्यं तु यदतत्त्वम् ॥ ११ ॥

(अ० ३) तत्रापि यस्य विषयो यः स्याच्छास्त्रस्य तस्य तत्रैव ।

प्रामाण्यमभवः स्यात्प्रायो नान्यत्र विषये तु ॥ १२ ॥

सृष्टे तु भिन्नविषये तत्तच्छास्त्रेण पूर्तिः स्यात् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारे स्मृतैर्यथा वैद्यशास्त्रेण ॥ १३ ॥

(अ० ४) सका स्वभाववर्णन-शैली रूपक्रमयो द्वितीया स्यात् ।

श्रुत्युक्तिस्तु तृतीया वाच्युक्तिस्त्रयीत्युक्ता ॥ १४ ॥

तरवो नतावृता इति तरुपुरुषा वल्लिवनिताभिः ।

शिलष्टा इति पुरुषा इह वनिताश्लिष्टा इति क्रमशः ॥ १५ ॥

तद्गुदाहरणान्यत्र प्रथमा वैज्ञानिकी शैली ।

प्रायो वेदिकशैली दृष्टा रूपक्रमयो कविभिः ॥ १६ ॥

पौराणिकव्युक्तिर्मोहं तनुते प्रमादवत्स्वतुलम् ।

यत्वा स्वभाववर्णन-शैली तां मोहमेति जनः ॥ १७ ॥

व्याहते न क्वचिच्छ्रद्धा चिरत्ने वा नवेपि वा ।

तस्मादत्युक्तयः सर्वे वादा एतादृशा इह ॥ २ ॥

सूत्रम्—स्वभावोक्तिरूपकात्युक्तिभेदाद्वाक्यार्थानवगतिः ४-१-११॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

ऋषीणां सर्वदर्शित्वं केषामप्यस्ति वा नवा ।

अस्त्यप्रतिहता तेषां दृष्टिः सर्वार्थदर्शिनी ॥ १ ॥

कस्यापि नेहशी दृष्टिः सर्वा हि मितदृष्टिकः ।

परीक्ष्य प्रकृतेस्तत्त्वं नवं जानन्नृषिस्ततः ॥ २ ॥

अथवादिरूपणं यद्विचिरणादिषु कृतं वेदे ।

किरणादेर्विनिगणान्त्सवात्युक्तिः पुराणेषु ॥ १८ ॥

कफपूयमूत्रशोणितगृथाद्यं यन्मृतेः पृथ्वेम् ।

वैतरणीनिरयाद्या तस्यात्युक्तिस्तथैव विज्ञेया ॥ १९ ॥

धनिना हिरण्यशयने दण्डः स हिरण्यकशिपुवृत्तान्तः ।

वनदाहकार्यशक्त्या घण्ट्या महिषाटिविनिपातः ॥ २० ॥

सर्वे पुराणकर्तृभिरत्युक्त्या कृता परिणामिताम् ।

नरनार्यादिकथामयमुदितं महता प्रपञ्चेन ॥ २१ ॥

वेदवृक्षत्कथादेो निशासहस्रस्य चाख्याने ।

पापघटपुस्तकेषु च वन्यकथासु च बहुः प्रपञ्चोस्ति ॥ २२ ॥

सभ्याः कथाप्रपञ्चानेतान्मनसो विनेदाय ।

शृण्वन्ति न पुनरीदृशमत्युक्तिं वास्तवीं प्रपद्यन्ते ॥ २३ ॥

मूर्खास्तु वचनवृद्धिं कणायाः सिंहनिर्गमं स्तम्भात् ।

भूजुंसरूपमधुनापि रामसत्त्वं भ्रमद्भूमौ ॥ २४ ॥

सूत्राणि—ऋषित्वमनधिगतदर्शित्वं तत्तद्विषये ४-१-१२ ।
तदद्भुतं प्रकृतिलताफलम् ४-१-१३ । सा मन्त्रदर्शिता मन्त्राणां
नवाविष्कृतरहस्यपिशुनत्वात् ४-१-१४ ॥

पठार्थाधिकरणभाष्ययति—

निगमागममन्त्राणां पाठाच्चित्रं फलं न वा ।

पाठाद्वृष्ट्यादिकं चित्रं फलं दृष्टं महात्मभिः ॥ १ ॥

अवतारबालकैः सह संभाषां विकटपोटानाम् ।

विद्युत्संक्रममेवं पतद्ब्रह्मन्मूर्खभक्तानाम् ॥ २५ ॥

तार्त्तिकमेतत्सर्वं प्रख्याप्य जनेषु सुगधेषु ।

परमार्थनाशनपराश्चरन्त्यधन्यामिमां भूमिम् ॥ २६ ॥

दृष्ट्वा पुराणवचने बालान्विश्वासमापन्नान् ।

विश्वासयन्ति कित्वाः स्वीयेषु जुगुप्सितेष्वसत्येषु ॥ २७ ॥

(अ० ५) यावत्पूर्वाधिगतं तस्मादपि बहुतराधिगमः ।

प्रकृतिपरीक्षाविधिभिस्तत्तद्विषये ऋषित्वं स्यात् ॥ २८ ॥

तत्र परीक्षाशक्तिर्भक्तिः सत्येनृताज्जुगुप्सा च ।

पूर्वजसंक्रान्ता च प्रतिभावस्यानुकूल्यं च ॥ २९ ॥

साधनमीदृगपेक्ष्यं न पुनर्जन्मान्तरीयसंस्कारः ।

देवविशेषरूपा वा मन्त्रजपादिप्रपञ्चो वा ॥ ३० ॥

आध्यात्मिकतादम्भः समाधिमूर्च्छानिपातो वा ।

परचिन्तासंक्रान्तिः प्रतीकचरणादिसेवा वा ॥ ३१ ॥

मन्त्रा वाक्यानि नवाविष्कृततत्त्वस्य सूचकानि यतः ।

तादृशतत्त्वालोकनमिष्टं किल मन्त्रदर्शनं सुधियाम् ॥ ३२ ॥

शब्दपाठात्फलं नेहक् तस्मात्कार्योपयोगिता ।

मन्त्राणामिति सिद्धान्तः किं शुष्कैत्र चर्वणैः ॥ २॥

सूत्राणि—ते स्पष्टार्थबोधकाः सांकेतिकाश्च ४-१-१५ ।

विध्युपयोग्यर्थबोधकत्वेन तदुपयोगः ४-१-१६ । क्रियानुपयोग

पाठो निष्फलो विशेषतोऽर्थग्रहे ४-१-१७ । रसादिबीजत्वेन

सांकेतिकानां विध्युपयोगः ४-१-१८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

संस्कृतेनात्र चित्तेन सिद्धिः संकल्पजा नवा ।

अस्ति संकल्पजा सिद्धिरीशाद्याकृष्टिकारिणी ॥ १ ॥

(अ० ६) मन्त्रा द्विविधा दृष्टाः केचित्स्फुटमर्थबोधका यथा श्रुतिषु ।

सांकेतिका इहान्ये विदिता नागार्जुनादिलेखेषु ॥ ३३ ॥

तत्रोपयोग उक्तः श्रौतानामरण्यमन्यनादिकार्येषु ।

ह्रं ह्रीमित्यादीनां विषादियोगप्रकारेषु ॥ ३४ ॥

अर्थानपेक्षशब्दास्तेडनमात्रं तु निष्फलं नूनम् ।

किंवा परप्रतारणमात्रफलं रामनामघोषणवत् ॥ ३५ ॥

रामेति यथा घुष्यन्मोदकमाकर्षति स्त्रियश्चैव ।

मन्त्राडम्बरकुशलस्तथैव मुग्धान्प्रलोभयति ॥ ३६ ॥

उपदिश्य वारिसेकं क्षते यथा किल भिषग्भूताः ।

खड्गे व्ययेन महता विदधुर्भेषजविलेपनं सुचिरम् ॥ ३७ ॥

एवं मान्त्रिककृतवा विषयोगैर्मारणादि कुर्वाणाः ।

मन्त्रस्य तर्पणादयैः सिद्धिं विदधुः परान्प्रतारयितुम् ॥ ३८ ॥

दधिसंकल्पमात्रेण कश्चिन्न लभते दधि ।

संकल्पसिद्धिश्चित्तस्य संस्कृतस्यापि नास्त्यतः ॥ २ ॥

सूत्रं—असंस्कृतेन मनसा फले निरूप्यः प्रायो व्याहतानुसर-
णात् ४-१-१६ । संस्कृतेन तदुत्कर्षः ४-१-२० ॥

(श्र० ७) गणिताद्यसंस्कृतं मनउद्धामतया प्रकल्पयति ।

चिन्तादिशक्तिवशतः खट्वाथपुण्यकोडुयनम् ॥ ३६ ॥

ईदृङ्गानसमोदक-भक्षणकुशलाश्चरन्ति शकटेषु ।

रज्जुनिवद्वेषु चिरं गायन्तः पुण्यकस्तोत्रम् ॥ ४० ॥

गणितादिकौशलाद्यः सुमहोद्योगस्तु यन्त्राणि ।

नवनवतराणि घटपन्थव्योडुयनार्थिनो हसन्ति ॥ ४१ ॥

रामस्य चिन्तया किं पुण्यक्रमाणात्कुत्रैरभुवः ।

वाशिष्ठशब्दशक्त्या रथो दिलोपस्य नाकमगात् ॥ ४२ ॥

आस्थाद्येति विमुह्यन्त कविस्वप्नपीयूषम् ।

विज्ञानमधःकुर्वन् शशीकृत्याजनां घोराम् ॥ ४३ ॥

कौलेन्द्रजानिक्रायेर्गुह्यादिनिगूहितं द्रव्यम् ।

आकृष्य दर्शयद्विप्रश्चकितमतिर्द्विगुणसंमोहः ॥ ४४ ॥

पोटाभिर्विकटाभिर्मूर्खैरन्यैर्भुङ्क्षुर्न च ।

सांकल्पिकभावादित्युतिभिस्त्रिगुणीकृतं वहन्मोक्षम् ॥ ४५ ॥

प्राणज्योतिर्दर्शक-यन्त्रादिकथाभिरनृतपत्रादौ ।

दृष्टाभिः परितुष्यन्मोहेन चतुर्गुणेन ततः ॥ ४६ ॥

कृष्णाचीवरभावं कृष्णस्य किल स्तुवद्भिरथ ।

संधव्याख्यातृवरैः पञ्चगुणत्वोपचितमोहः ॥ ४७ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

आरवधारभ्ययोः कश्चिद्गुणभेदो भवेन्नवा ।

गुणभेदो न भवति कार्यकारणयोः क्वचित् ॥ १ ॥

दृष्टस्तुलादिसाम्येपि गुणभेदो महानिह ।

वायुद्वयस्य संयोग-विशेषेभ्युत्समुद्भवात् ॥ २ ॥

सूत्राणि—सति द्रव्ये तुभयत्रान्यथा ह्यासद्भादापत्तिः

४-१-१२ । न नूतनमन्यत्र तत्त्वयोगात् ४-१-२२ । तत्रापि

तुलादिसाम्यम् ४-१-२३ । अघटितत्वेन ज्ञानं तत्त्वम् ४-१-२४ ।

बालो भारतवासी कलाकुमारः कलाध्यक्षः ।

आचार्यो वा दर्शन-काव्यादेर्नश्यति प्रायः ॥ ४८ ॥

(श्र० ८) भावनया वा शब्देरपि वा द्रव्यस्य नोत्पत्तिः ।

द्रव्याणामिह योगाद्द्रव्यं घटकीर्तिं सदृशं स्यात् ॥ ४९ ॥

योगेपि तु नाभिनवं कार्यमिहान्यत्र तत्त्वयोगात्स्यात् ।

तत्त्वानामपि योगे न तुलादौ भवति परिवृत्तिः ॥ ५० ॥

तत्त्वान्यत्रोपशतान्यथावधि निश्चितानि विद्वद्भिः ।

अघटितमिति यज्ज्ञातं तत्त्वं तत्संमतं सुधियाम् ॥ ५१ ॥

अघटितमिति यत्संप्रति विज्ञातं तस्य घटितत्वम् ।

अस्त्वन इव संभाव्यं वायुद्वययोगघटितस्य ॥ ५२ ॥

घटनादि निश्चितं यथावत्तेनोनरं कार्यम् ।

अद्भुतमिह घटते यत्तस्माद्विज्ञानमिदमेव ॥ ५३ ॥

नान्तिममिह विज्ञानं किमपीति ज्ञानमेव विज्ञानम् ।

प्रथमं तेन विनाशं मनुजः पशुरेव विज्ञेयः ॥ ५४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

निराकारात्समुद्भूतं साकारं सकलं नवा ।

निर्गुणाच्च निराकारादीशात्सर्वसमुद्भवः ॥ १ ॥

निर्गुणं च निराकारं तत्त्वं नास्तीह किञ्चन ।

तत्स्योकारे त्वसद्वाद्ः कार्यं त्वाकारविप्लवे ॥ २ ॥

अन्तिममिह विज्ञानं श्रितादीति प्रपञ्च मोहान्यः ।

विज्ञानस्य विवृष्टौ न चेष्टनं हन्त हनवुद्धिः ॥ ५५ ॥

वेदादेा विज्ञानं पूर्णं परिवृत्तिरहितं च ।

शिल्पकलागणितादिकमपूर्णमेवेह सर्वमिदम् ॥ ५६ ॥

मूर्खाणां प्रतिपत्तिर्वेदाद्यविज्ञानतामेषा ।

न हि विज्ञानं वैदिकमवैकिं वा स्थिरं किञ्चित् ॥ ५७ ॥

श्रितादर्शाविमन्यात्साधोयानग्निसंभवोद्य यथा ।

स्फुरकशलाकाघर्षादेवं विज्ञानमात्रेपि ॥ ५८ ॥

न स्थिरता विज्ञाने नेशात्मादेा तथैकमत्यं च ।

न तु तेन कार्यहानिर्विज्ञानवतां कदापि संभवति ॥ ५९ ॥

विज्ञानस्यापूर्तिं पश्यच्चज्ञानमिच्छेत्कः ।

पद्भ्यां स्वलत्र मनुजः प्राणायामैः खमुहुयते ॥ ६० ॥

उपवासपरो मूर्खो विशर्करं भोज्यमुपहसतु ।

प्रतिवेशिजनस्य कथं नापन्नपया विहीनश्चेत् ॥ ६१ ॥

निर्विज्ञानः कथमिव विज्ञानमपूर्णमुपहसतु ।

संकल्पसिद्धिघोषैर्मूर्खाणां चेत्यतारितो न भवेत् ॥ ६२ ॥

(अ० ६) साकारमेव सर्वं तस्माद्वैचित्र्यमेकमुपपद्य ।

वैचित्र्यान्तरमन्नाकारविमर्दात्समुद्भवति ॥ ६३ ॥

सूत्रे—सर्वस्य साकारत्वादाकारोपमर्दः सर्वत्र ४-१-२५ ।
न निराकारादाकारोद्भवः पुनरप्यसद्भादापत्तेः ४-१-२६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सर्वात्मा चेतनोयं वा स्यादथाचेतनोपि वा ।

भक्तानुग्रहकृत्याद्यैश्चेतनः स्यादसौ स्फुटम् ॥ १ ॥

अस्मिन्नवान्तरो भेदश्चेतनाचेतनाभिधः ।

तस्मादस्मिन्विकल्पेयं सर्वैथैवासमजनः ॥ २ ॥

सूत्र—अवान्तरमिदा चेतनाचेतनाख्या ४-१-२७ । चेत-
नस्योपायविकल्पो नत्वचेतनस्य ४-१-२८ ॥

आकारस्योऽभूतिर्न निराकारात्कथञ्चित्स्यात् ।

एवं स्वीकारे स्यादसत्समुद्भवकथा यस्मात् ॥ ६४ ॥

(श्र० १०) प्रकृते साकारायां किञ्चित्चेतनमचेतनं तु परम् ।

कृत्स्नार्थं न प्रकृते चेतनता तद्विपर्ययोप्यथवा ॥ ६५ ॥

यस्योपायविकल्पस्तच्चेतनमभिमतं विदुषाम् ।

यस्य तु नियतैव गतिस्तदचेतनमिष्यते जगति ॥ ६६ ॥

अयस्योयस्कान्तं प्रति ऋजुरेवैका गतिर्निर्णयता ।

नतु पार्श्वतो विनङ्घनश्रान्तस्थस्य तत्कुरुते ॥ ६७ ॥

तस्मादचेतनं तत्पिपीलिकश्चेतनस्तु मतः ।

योऽच्छात्यन्नकणं गतिशतमवलस्य यत्नेन ॥ ६८ ॥

शृंगारादेरुचिते योगे सति वीजपुद्गले जाते ।

उत्सवति चेतनेयं नश्यति पुद्गतलिघटने च ॥ ६९ ॥

यकादशाधिकरणमारचयति—

जन्मान्तराद्यहप्रस्य दैवाख्या वा परस्य वा ।

दैवं जन्मान्तराहप्रं तदधीनाश्च जन्तवः ॥ १ ॥

अयत्नसिद्धं दैवं स्याद्यत्नः स्यादिह ।

फलमेतद्व्याधीनं निश्चितं सुधियामिदम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—भूतभवतामयत्नसिद्धानां यत्नस्य च फलं भावि

४-१-२६ । अयत्नसिद्धं दैवं यत्नः पुरुषकारः ४-१-३० ।

उभयमपेक्षितं सर्वत्र ४-१-३१ ॥

सा वृद्धिवेदनाकृति-शक्तिमयी केन्द्रमात्मीयम् ।

रक्षति निजेधिकारे यथाकथं चित्तदायता ॥ ७० ॥

प्र० ११) भूतं भवच्च यावत्तदयत्नोपनतमेव स्यात् ।

दैवमथ पुरुषकारो यत्नः फलमेनयोर्भावि ॥ ७१ ॥

चेतनमचेतनं च प्रकृताद्युभयं यतो दृष्टम् ।

न च सर्वत्रः कश्चिद्विभाव्यते सर्वशक्तिर्वा ॥ ७२ ॥

नियता नतु विनियम्या प्रकृतिर्दृष्टा यतश्चैषा ।

तस्मात्प्रकर्तर्भिन्नो न नियन्तास्यास्तु कोप्यस्ति ॥ ७३ ॥

यावच्च भक्तवर्धः प्रार्थनया हन्त सूर्यगतिम् ।

रोधयति तावदस्या न नियन्तान्योनुमेयः स्यात् ॥ ७४ ॥

वह्निर्दहन्यथेच्छं गिरिकाननपुरवरयामान् ।

अनियन्तृको नियन्तरि शक्ते चुल्लीमुखे वद्धः ॥ ७५ ॥

चुल्लीनियम्यताग्नेरिव सूर्यादेस्तु भक्तानाम् ।

प्रत्यक्षदर्शनीयः कार्यवशाच्चेद्विनियमः स्यात् ॥ ७६ ॥

द्व्यदशाधिकरणमारचयति—

ज्ञानं परमहंसानां मूर्च्छाद्यैरद्भुतं नया ।

मूर्च्छाद्यैरद्भुतं ज्ञानं दृष्टमेव महात्मनाम् ॥ १ ॥

मूर्च्छाया ज्ञानशत्रुत्वं योगस्त्ववहितिर्मता ।

तत्तत्कार्ये फलोत्कर्षो योगादित्यतिरोहितम् ॥ २ ॥

सूत्राणि—योगमूर्च्छासमाध्यादि न संभाव्यं सर्वत्र संभवे

नूनं तदाभ्युपेयो विनियन्तान्यः प्रकृत्याः स्यात् ।

प्रह्लादादिकथाभ्यो न पुनर्विनिषामकानुमितिः ॥ ७७ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात्प्रकृतिश्चेत्यादि कथयंस्तत् ।

अभ्युपगच्छति युक्तिभिरपि भगवान्वादरायणः स्पष्टम् ॥ ७८ ॥

श्रंशोक्तयत्नसङ्घो यत्नश्चापेक्षितं कार्यं ।

प्रथमो न स्वाधीनः कार्यं तस्माद्वितीयेन ॥ ७९ ॥

(अ० १२) व्याधिरपस्मारादिर्भक्षणमहिफेनमुख्यानाम् ।

गरलानां च निमित्तं मूर्च्छाया लिङ्गवत्सु मतम् ॥ ८० ॥

इदृङ्मूर्च्छादि जने संभाव्यं नैव सर्वत्र ।

यत्र तु दृष्टं तेषां न धीप्रकर्षोद्भुतो दृष्टः ॥ ८१ ॥

योगस्तु चित्तवृत्तेर्निरुध्य कुत्रापि संगमनम् ।

अवधानेनाभिन्नं प्राणायामादि साधनं तस्य ॥ ८२ ॥

सत्यवधानेच्छात्रोभ्यासाव्यापादि जानीते ।

येष्ठी मूलधनस्योपयोगतो बहु धनं भजते ॥ ८३ ॥

अन्येष्वेवमवहिताः स्वं स्वं कार्यं विधाय साफल्यम् ।

यान्ति प्रकृष्टमेतद्विदुषामतिरोक्षितं सर्वम् ॥ ८४ ॥

वा निष्कलम् ४-१-३२ । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पतंजलिः
 ४-१-३३ । तस्यावधानरूपत्वात्सति तस्मिंस्तत्तत्कार्ये फलो-
 त्कर्षः ४-१-३४ । प्राणायामाद्यवधानमात्रलाभनम् ४-१-३५ ।
 समाधिस्तन्मयत्वम् ४-१-३६ । तमश्चेष्टावागवधानानामुत्तरो-
 त्तरमुत्कर्षः ४-१-३७ ॥

न पुनः प्राणनिरोधादपि वा मूर्च्छागमेन जनः
 पठनं विनैव विद्वान्मूलधनाद्यन्तरेण धनिको वा ॥ ८५ ॥
 योगोवधानमात्रं तस्य विशेषः समाधिः स्यात् ।
 स च तन्मयत्वरूपः परः प्रकरोवधानस्य ॥ ८६ ॥
 सूचीकारः सूचीं कुर्वन्व्यात्रया गतया ।
 आश्विक्कहास्तिर्कर्तार्यन्त्रिकसंभृतयापि नाक्षिपूः ॥ ८५ ॥
 सोऽयं तस्य समाधिस्तेन महत्कर्मसाफल्यम् ।
 योगं कर्मसु कौशलमाहार्जुनसारथिर्भगवान् ॥ ८८ ॥
 किञ्चिद्वान्यमतीतस्तन्द्रां बहु मन्यते प्रायः ।
 शयनासनादिसौख्यं वाञ्छन्नुद्योगमन्तरेण सदा ॥ ८९ ॥
 दुःखाद्यपदभयाद्वा यदि वाञ्छत्युद्यमं तु तदा ।
 हलवहनं बहु मनुते न पुनः कष्टं गुरो वासम् ॥ ९० ॥
 विद्यामधिगच्छन्नपि बुद्ध्याकठजिलमुखाञ्छब्दान् ।
 रटति प्रायो रसनामहर्निशं खेदयन्मृगः ॥ ९१ ॥
 कश्चिद्विरलो मनसावहितेन पदे पदे तत्त्वम् ।
 भूयः परीक्षमाणः सुमहोद्योगः प्रयाति विव्रतम् ॥ ९२ ॥

प्रयोदशाधिकशतमारचयति-

कीलनं किल शापो वा मन्त्राणां वार्थविस्मृतिः ।

शापः स्यात्कीलनं तद्धि प्रमिद्ध मन्त्रवेदिनाम् ॥ १ ॥

शापदि कल्पनामात्रं कीलनं त्वर्थविस्मृतिः ।

चिन्तयितुं प्रयोगो वा राजदण्डादिर्भातितः ॥ २ ॥

विज्ञाने प्रत्यक्षा नाभावाः सुवचस्तत्र ।

सुमहान्नात्पूज्ये भक्तिर्या सिद्धिर्नित्येषु ॥ ८३ ॥

हिमगिरिशिखरे दृष्ट'न्कलाकुमार'रपि प्रायः ।

यावत्परमाशुरन्ध्र-प्रवेगकुशलान्महार्जुनसिद्धान ॥ ८४ ॥

सर्पादिमण्डलाद्यं सटसेन्द्रीय क्षमान्स्पष्टम् ।

आयुर्धिविशेषलेहः हृषं शान्तदुधावेगान् ॥ ८५ ॥

सिद्धेश्वरे शर्मण्येष्वयथा वानान्निमृडयितुम् ।

कुशलान्पाशवात्प्राविष्टः प्रेत'पशाचार'द्वटर्जने कानिनः ॥ ८६ ॥

विकटाः योःटाः काश्चित्त्पञ्चाद्यायतारकुशला वा ।

स्यविरभू'तुंसविटान्नाम पुनरात्मरूपतः ॥ ८७ ॥

भमयितुमवनेन शक्तान्पुष्पादिशय इन्द्रेण सुश्रेष्ठे ।

अरुचिं विद्याक्रेष्टे सिद्धिं वभूतिषु रुचिं च रुचिरामु ॥ ८८ ॥

उत्पादयन्ति महतीं शिल्पं शास्त्रं च नास्ति क्वम् ।

उच्चैः प्रघोषयन्तः शिशुनाणयैश्च लब्धजन्मानः ॥ ८९ ॥

(अ. १३) अवाचीने यद्वद्रसशास्त्रे मन्त्राभिरिह ।

संज्ञानां व्यवहारस्तथा धिरज्ञेपि तत्तदा ॥ १०० ॥

सूत्रे-सांकेतिकानां रसादिवीजत्वमुक्तमर्वाचोनइव रस-
शास्त्रे ४-१-३८ । तद्विस्मृतिः कीलनं स्मरणे वानुपयोगः प्रशास-
कानां विज्ञतरत्वे ४-१-३६ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

कैरक्षरेः पुनः किं गरलाद्युक्तं न तत्स्मरन्त्यधुना ।

तस्मात्कीलनदग्धान्मन्त्रान्प्रवदन्ति मान्त्रिका मुग्धाः ॥ १०१ ॥

अथ योगचूर्णमुग्रं यत्कल्पितमभयदत्ताद्यै ।

ज्ञातेनापि फलं किं तेनारिषु हन्त विज्ञेयु ॥ १०२ ॥

सूर्वा हि राजपुरुषा यदा कटाचिद्रूवन्ति स्म ।

धूर्त्ता मन्त्रजमूचुर्विप्रकृतमपि मारणादि तदा ॥ १०३ ॥

अथ तु चाणक्यादपि विज्ञतरेषु प्रशासत्सु ।

कुर्वन्विषादियोगं प्रायः कितवे निगृह्येत ॥ १०४ ॥

इति कीलितान् मन्त्रान्व्यर्पादशति तथापि मूर्खेषु ।

शाम्यसु मन्त्रशक्तिं प्रथयति गौत्मिकजनाज्ञातः ॥ १०५ ॥

धृष्टास्तु केचिदधुनापि महासभासु

धर्मापदेशगत राजभयाः सदर्पम् ।

उद्घोषयन्ति महती ध्वनिभावनादेः

सिद्ध्यष्टकादिजननीं महनीयशक्तिम् ॥ १०६ ॥

दूरेण तात्परिहरन्किल कालकूट-वृक्षानिव प्रचरतः शिशुनाशनाय ।

श्लोहं निरस्य सुमतिः सतताप्रसक्तः स्याद्वज्रवाचियतसंपदि शिल्पशास्त्रे ॥ १०७ ॥

इतिचतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

१-२-३-४-५-६-७-८-९-१०-११-१२-१३-१४-१५-१६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४-२५-२६-२७-२८-२९-३०-३१-३२-३३-३४-३५-३६-३७-३८-३९-४०-४१-४२-४३-४४-४५-४६-४७-४८-४९-५०-५१-५२-५३-५४-५५-५६-५७-५८-५९-६०-६१-६२-६३-६४-६५-६६-६७-६८-६९-७०-७१-७२-७३-७४-७५-७६-७७-७८-७९-८०-८१-८२-८३-८४-८५-८६-८७-८८-८९-९०-९१-९२-९३-९४-९५-९६-९७-९८-९९-१००

चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकारणमारचयति-

कायेन समवेतौ वा सूक्ष्मजीवौ युतौ तु वा ।

परलोकादिगमनाद्युतौ स्यातामिमौ स्फुटम् ॥ १ ॥

उत्क्रमादेरसिद्धत्वात्तयोः पृथग्दर्शनात् ।

कायेन समवेतौ तु सूक्ष्मजीवाविति स्थितम् ॥ २ ॥

सूत्राणि-शरीरभेदाज्जीवभेदः ४-२-१ । शरीरात्मनोद-
युतसिद्धिर्न सिद्धयोर्योगः ४-२-२ । अयुतसिद्धिरभेदो वादराय-
णादीनाम् ४-२-३ । तथा सूक्ष्मस्य ४-२-४ । नात्क्रमणं विज्ञा-
नात्मनः सूक्ष्मस्य वा तथा च याज्ञवल्क्यः ४-२-५ ॥

द्वितीयाधिकारणमारचयति-

परिणामितया भूम्न उच्छिष्टिः संभवेन्न वा ।

उच्छिष्टिः संभवेदेव परिणामात्प्रकल्पिता ॥ १ ॥

(अ. १) शरीरभेदादिह जीवभेदो भेदस्य किं स्यादपरं प्रयोक्तुम् ।

कापट्टये स्याद्यदि जीव एको ब्रह्मैव सत्त्वात्मनोभेदस्तु ॥ १ ॥

कायात्मनोनेव एयक्प्रसिद्धिर्न सिद्धयोर्योग इहानयोस्तत् ।

विनिश्चितवायुतसिद्धिरस्मात्तर्कप्रपञ्चैस्तु किमत्र बुद्धेः ॥ २ ॥

यो नाममात्रेण एयक्पदार्थो प्रकल्पितो तार्किकसुगन्धद्विभेदः ।

तयोः प्रसिद्धाद्युतसिद्धिरस्मात् तद्वतोर्वास्तवभेदमाहुः ॥ ३ ॥

एयक्शरीराच्च यथात्मतत्त्वं तथैव चिन्तादिमयोपि सूक्ष्मः ।

एयङ् न तस्मात्समवेत एव तस्मिन्चिति स्यादमुञ्चति तज्ज्ञाः ॥ ४ ॥

सर्वस्य परिणामित्वात्सर्वोच्छेदाद्यदर्शनात् ।

उच्छित्तिः संभवेन्नैव कदापि सकलात्मनः ॥ २ ॥

सूत्राणि-अविनाश्यनुच्छित्तिधर्मा सर्वात्मा ४-२-६ । तस्मि
न्परिणामादि ४-२-७ । नोच्छित्तिस्ततानुमेया प्रतिबन्धाग्र-
हात् ४-२-८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति-

शब्दावलम्बाद्भेदाय जनेषु च परिग्रहः ।

परलोकगमस्यास्तु न वा, सोस्तु सतां मतः ॥ १ ॥

सत्सो विनष्टे न हि तस्य दैर्घ्यमुत्क्रम्य कुत्रापि वह्निः प्रयाति ।

तथैव सूक्ष्मस्य न चात्मनोऽपि वह्निर्गमः स्याद्विदुते शरीरे ॥ ५ ॥

तान्येव विज्ञानघनोऽनु नश्यत्यत्रासन्नोऽनुत्क्रमिणस्तथेति ।

सद्युक्तिगाढां गिरमुज्जगार मर्हर्षिधुर्यो ननु याज्ञवल्क्यः ॥ ६ ॥

(अ. २) जीवस्य कायानुविनाशितास्मात्सर्वात्मनः शाश्वतता मता तु ।

सनातनः सर्वगतोऽयमात्मा धनञ्जयस्यन्दनभूपणोक्तः ॥ ७ ॥

अस्मिंश्च सर्वात्मनि चित्समुद्रे तदित्तरङ्गाम्बरपूरपूर्णं ।

छायापथावर्तिनि भूरितारा-फेनाञ्जिते प्राणिसहस्रवासे ॥ ८ ॥

तसद्वहोपग्रहकेतुजातप्रवालजालोपचितान्तराले ।

गणवद्वहन्तोः परिणामधारा वदन्ति संसारततोर्पाराः ॥ ९ ॥

तत्त्वं तदेतत्परिणामि नित्यं दृष्टं हि नात्रापरिणामि किञ्चित् ।

सर्वात्मनोऽचित्तरसंभवेऽयं कस्यापि सर्वात्मनि सा कथं स्यात् ॥ १० ॥

नश्यन्विशेषः परिणाममेति परे विशेषे सुधियां स्फुटं तत् ।

द्वयं तु नित्या परिणामधारा संसारवारांनिधिरेतदात्मा ॥ ११ ॥

अर्थवादे न शब्दस्य प्रामाण्यं धर्मवादिनाम् ।

स्वस्वधर्मेस्य च श्रैष्ठ्याद्व्यर्थो लोकपरिग्रहः ॥ २ ॥

सूत्राणि-न शब्दविरोधः शब्दस्य विधिमात्रे प्रामाण्या-
त् ४-२-६ । अभेदो वेश्याविदुषोः शब्दावलम्बेन परलोकम्बो-
क्तुः ४-२-१० । न शिखादित्यागो निष्कारणधर्मवत्त्व-
नाम् ४-२-११ ॥

(अ. ३) जीवस्य कायानुविर्भाजिता या शब्दोऽपि दृष्टः प्रतिपादयन्नाम् ।

शब्देविरोधेऽपि परेर्न हानिविधौ हि शब्दो भवति प्रमातृम् ॥ १२ ॥

शब्दात्प्रमाणादथवाभ्युपेयि जीवस्य नाकादिकम् महात्मन् ।

शब्दः प्रमाणं तद्य पृथञ्जानां नैवापरेषामिति कोत्र हेतुः ॥ १३ ॥

धर्मान्तरीयास्तव धर्ममेव यदन्ति शब्दचिरस्य हेतुम् ।

धर्मान्तराणि प्रथमस्यजसं त्वं चातिदृष्टो विनिर्णयहेतुन् ॥ १४ ॥

भवन्मते पण्यविनासिनीनां वासाय घोरो निरयः परत्र ।

धर्मान्तरीया अथ ता भवन्तं दिदृक्षमाणा निरयेतिदृष्टाः ॥ १५ ॥

स्वर्गाधिकारी स्वमतेन सर्वः परेः प्रपन्नो नरकाधिकारी ।

कस्यार्थवादेषु तटीदृशेषु वचः प्रमाणं भविता जनस्य ॥ १६ ॥

स्वर्गाद्यभावेऽपि शिखादिकस्य त्यागो न निष्कारणधर्मभाजाम्

तद्वित्प्रवेशाय सुरास्त्रिये वा तदस्य निर्वैदमुपेतु मोक्षः ॥ १७ ॥

(अ. ४) सर्वात्मके ब्रह्मणि कायधर्मादिविद्यमेये किल नालिकेव ।

सूचीप्रचारस्वनशक्तिवच्च कायानुगा राजति जीवशक्तिः ॥ १८ ॥

वियत्समं स्यात्तु च सर्वगं च देहात्कथं ब्रह्म परेतु देहम्

शरीरमेतत्तनु नालिकेव शीर्यत्यवश्यं गमनं न तस्य ॥ १९ ॥

धनुर्धाधिकरणमाश्चर्यति-

भृङ्गः कायस्य जीवस्य कस्याप्यस्त्युत्क्रमो न वा ।

अस्तु कस्यापि वस्त्रादित्यागौपम्यस्य दर्शनात् ॥ १ ॥

भृङ्गः सर्वात्मकत्वं यच्छरीरं तु विशीर्यति ।

शरीरानुविनाशी च जीवः कस्योत्क्रमोस्त्वतः ॥ २ ॥

मूत्राणि-ब्रह्म शरीरं जीव इत्याकारो नालिका मूत्रप्रवाह-

॥ दाहोतिवत् ४-२-१२ । न ब्रह्म शरीरान्तरमायात्माकाशवद्विभु

तेत्यस्याणु ४-२-१३ । शरीरं शीर्यति तस्य हि तन्निवक्तम् ४-६-१४

जीवः पुञ्जोद्भवत्वाच्चासति पुञ्जे ॥ ४-२-१५ ॥

पुञ्जोद्भवत्वाद्भविता च जीवः पुञ्जे विगीर्णं निधनस्य काले ।

नाशं व्रजत्यां नहि नालिकायां तस्याः स्वनं वुन्यति नालिकान्या ॥ २० ॥

उद्दीप्य वा प्रेतपिशाचरूपः स्यनो न कुञ्जे गिरिगह्वरे च ।

कुजत्पत्नौ नालिकया विपुक्तो रामो विदेहाधिपकन्यधेव ॥ २१ ॥

(अ. ५) सर्वात्मनो विम्वममानता चेज्जीवश्च तस्य प्रतिविम्ब मयः ।

शरीरमादर्शनिभं तथेदं ततोपि जन्मान्तरधात्र जीवः ॥ २२ ॥

विम्बग्रहायोऽयमप्राप्त्य धावन्नादर्शमन्यं प्रतिविम्बपिरुद्धः ।

नैवोपनव्यो न तथैव जीवो यताच्छरीरादपरं प्रयाति ॥ २३ ॥

ए नालिगोत्रेऽपि शाचवद्वा परिष्फुटं पञ्जरपक्षिवद्वा ।

जीवोभविष्यद्वादि हन्ता तस्य तदेव जन्मान्तरमप्यसेत्स्यत् ॥ २४ ॥

योगो परो वात्मशरीरक्रोशादात्मानमुद्धृत्य परत्र यावत् ।

न दर्शयेत्तत्क्रयाप्रवादेः पृथञ्ज आत्मानमवैतु तावत् ॥ २५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

जीवस्य प्रतिविम्बत्वे भवेत्तस्योत्क्रमो न वा ।

भवेदेवोत्क्रमस्तस्य भिक्षवोपि तथा विदुः ॥ १ ॥

आदर्शनाशे नाशो हि प्रतिविम्बस्य दृश्यते ।

तस्मान्न प्रतिविम्बत्वेऽप्युत्क्रमः किल सिध्यति ॥ २ ॥

सूत्रे-मुकुरप्रतिविम्बवद्वा ४-२-१६ । शरीरान्तरगो हि
पिशाचवत्पञ्जरपक्षिवद्वा ४-२-१७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति-

स्तन्यचूषणशक्त्यादि पैतृकं वान्यजन्मजम् ।

जन्मान्तराभ्यासजं तत्स्फुटमुक्तं मनीषिभिः ॥ १ ॥

पैतृकं तु मनुष्याद्याकृतिवत्तत्समञ्जसम् ।

अलं तदर्थं जीवस्य जन्मान्तरविकल्पनैः ॥ २ ॥

सूत्रम्—न पूर्वजन्मसंस्कारः पूर्वजशक्तिस्त्वयस्कान्तवत्
४-२-१८ ॥

ब्रह्मीकरूपे न विवर्तभावे न नापि विम्बप्रतिविम्बभावे ।

जीवः शरीरं विकृतं विहाय गन्तुं शरीरान्तरमत्र शक्तः ॥ २६ ॥

(अ. ६) स्तन्यचूषणशक्त्यादिशक्तिर्न जन्मान्तरसंस्क्रिया सा ।

मनुष्यरूपादिवटागतेऽसौ दायस्तु तस्मिच्चिजपूर्वजैभ्यः ॥ २७ ॥

पित्र्यान्त्रजेपिति गुणानवस्था-कृतेर्विशेषैः सह नात्र शङ्का ।

प्रवर्तिता दीप इह प्रदीपाद्गुणान्प्रदीपस्य दधाति नूनम् ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति-

भोगोवशिष्टो जीवस्य स्वर्गादौ संभवेन्न वा ।

संभवेदेव नाशः स्यात्किमभुक्तस्य कर्मणः ॥ १ ॥

साक्षाद्भोगः शरीरेन तत्संस्र्गात्परेषु च ।

ज्ञानिनोपि ह्यसुक्तिः स्याज्जन्मान्तरविकल्पने ॥ २ ॥

श्रेत्यादिसंयोगवशादिदानीं बालः कृतं यो न पिवेद्ब्रूजातः ।

दृष्टेऽपि श्रेत्यप्रभृती निमित्तं तर्कस्तदर्थं किमु पूर्वजातेः ॥ २६ ॥

(श्र. ७) भोगोपि साक्षादिह कर्मणः स्यादेकत्र जन्मन्यखिलस्य नूनम् ।

भोगस्तु पारम्परिकः सुतादौ स्फुटस्तदर्थं परजन्मनालम् ॥ २७ ॥

यस्यावशिष्टं निधने फलं तु परत्र भोगो न समञ्जसोऽस्य ।

दण्डो हि पापस्तरणे स्मृतिश्च न पूर्वजातेरुपलभ्यते ॥ २९ ॥

सुरां पिवन्त्यो निषते न तस्य पाकः सुराया न मदोऽपि दृष्टः ।

मृतस्य पाको न यथा मदो वा तथैव पापं न सुरावलेहात् ॥ ३० ॥

वराहजन्मादि च जन्ययन्ति दण्डं सुधा दुर्धिय एव नूनम् ।

प्रातिर्वराहस्य यथा स्वभोज्ये तथाज्यपानेऽपि मठार्धप्रस्य ॥ ३३ ॥

अभुक्तमन्नाय कृतं परत्र फलं ददातीति कुतर्कणा ते ।

मद्येन लीढेन मृतिक्षणेऽपि मदः प्रकल्प्यो निलये सुराणाम् ॥ ३४ ॥

अनादिजन्मान्तरकर्मराशेरनन्तजन्मान्तरभोग्यता चेत् ।

ज्ञानेऽपि सुक्तिर्भविता न पुंमामन्यादृशं ज्ञानवशाच्च तत्त्वम् ॥ ३५ ॥

जीवा अनेके किल पक्षितुल्याः कायेषु चैत्यञ्जरसनिभेषु ।

स्वर्गादिभोग्यो यदि कर्मराशिर्मुक्तिः खपुष्यप्रतिमा तदासी ॥ ३६ ॥

सूत्राणि-साक्षाद्भोगस्त्वेकेनैव जन्मना ४-२-१६ । पारम्परिकः संसर्गात् ४-२-२० । आमुष्मिकभोगकल्पने मुक्त्यभावः ४-२-२१ । सुहृदादौ संक्रम इति चेन्निधने सर्वेषामविशेषः ४-२-२२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति-

स्वर्गादिकल्पना धर्मे जनान्बर्त्तयते न वा ।

नरकस्य भयात्स्वर्ग-लोभाद्धर्मं जनो भजेत् ॥ १ ॥

ज्ञातुस्तु संक्रामति कर्म सख्यौ रिपो नुने वा यदि मृत्युकाले ।

सर्वस्य संक्रामति कर्म कन्तोः कथं न तद्विधनाविशेषात् ॥ ३७ ॥

स्वर्गापि मिथ्या नरकोपि मिथ्या ब्रह्मैव जीवः सतताद्वितीयः ।

मिथ्या पुनर्जन्मविकल्पनेन जनान्कथं बञ्चयतीह भिक्षुः ॥ ३८ ॥

अध्यस्यमानस्य गुणादिषोगो नाध्याम्निनीति स्फुटमाह भिक्षुः ।

किमेव तत्कातरतां दधानः कदापि जीवस्य गतिं प्रवर्त्तति ॥ ३९ ॥

अज्ञस्य रम्भापरिरम्भलोभः कम्पस्तथा वैतरणीकथाभिः ।

लोभेन रम्भाधिगमो न तस्य क्रम्येन वा वैतरणीवगाहः ॥ ४० ॥

मन्त्रोच्चजं धारयतीति गृह्यसूत्रग्रन्थं स्यूजनीति जानन् ।

अन्धः प्रक्रम्येन मुदं वहेट्वा न भिद्यते तु स्रगुल्लवणो वा ॥ ४१ ॥

शास्त्रेण वाच्यं परमार्थतत्त्वं भ्रमेण किं कीदृगिति प्रवक्तुम् ।

कस्यास्ति शक्तिः परमार्थ एको भ्रमास्तु नैके नियता न चिन्ते ॥ ४२ ॥

नरे नरत्वं नरशाम्भवाच्च भ्रमेण तस्मिन्स्वरताश्रयता वा ।

के के भ्रमाः कुत्र नरे भवन्ति कस्तत्प्रवक्तुं प्रयतेत विद्वान् ॥ ४३ ॥

स्वर्गादिवादिनामत्रं मठमन्दिरभूमिषु ।

महापातकभूयस्त्वात्कल्पना सावर्केशनी ॥ २ ॥

सूत्राणि—कल्पना नाकनिरयादीनां सद्व्यतिकरात्काञ्चन-
निर्यादिवत् ४-२-२३ । धर्मं भयार्थमज्ञानामिति केचित् ४-२-२४ ।

तत्परस्वास्तेयमिव रज्जुसर्पसंनिकर्षात् ४-२-२५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति-

भोगाशामोदकैस्तृप्त्या मूर्खाणां तु सुखं न वा ।

देवाङ्गनादिचिन्ताभिर्मोदस्तेषां विनिश्चितः ॥ १ ॥

वन्ध्यासुतं पुत्रवतीमुतं च विविच्य वेत्ता प्रथमे हतास्यः ।

कार्यं द्वितीयेन निजं करोति पशुः प्रमत्तोपरया जनोर्मा ॥ ४४ ॥

अनेकजीवत्वविरोधिनीं चेदृह्णैकतां म्यापयतीह भिक्षुः ।

कथं तदोया अनुयात्रिणोऽपि जीवं पुनर्जन्मजुषं वदन्ति ॥ ४५ ॥

अयं दरिद्रो ममतायमाद्यः फलादिभिर्न वचसी वर्हते ।

जीवो न जन्मान्तरवान्भवेण तथेति तुल्ये वचने तथैव ॥ ४६ ॥

(अ. ८) तस्मादियं काञ्चनपर्वताभा प्रकल्पना स्वर्निरघादिकानाम् ।

ऊर्ध्वं सुमेराववनिम्यजेले पूरे पयोधेर्वसुधोदरे वा ॥ ४७ ॥

धर्मं भयार्थं किंन वानिजानां मर्त्येति तां केचन घोषयन्ति ।

आपातरस्यं मुफलं मपोक्तेस्तत्र स्मरन्तः प्रतिरोचयन्ते ॥ ४८ ॥

क्रियच्चिरं रज्जुभुजङ्गमादृा विभ्यत्तदभ्यर्णगतं न वाजः ।

सुद्रादिकं म्रक्ष्यति सोमृगन्वा चोरो न किं म्याच्छृदयस्यचौर्यः ॥ ४९ ॥

किं चात्र दृष्टः सहभक्तिलक्ष्मा स्यर्गादिविश्वासपरोतिपापी ।

पापं न तद्वद्दृष्टेन यस्य न देवनाम्ना सकृदेव नश्येत् ॥ ५० ॥

यथा स्वर्गस्य चिन्ताभिः सुखं नरकचिन्तया ।

दुःखं तेषां तथा नातः स्वर्गस्यात्युपयोगिता ॥ २ ॥

सूत्राणि—वर्षशतेनाप्यतृप्तस्य ततोप्यल्पतरायुषो भोगाशे-
त्यन्ये ४-२-२६ । दुःखाशापि ४-२-२७ । पर्याप्तमायुर्ज्ञानवतः
कार्यशेषस्यापरैरनुष्ठेयत्वात् ४-२-२८ । न तस्य लोकलि-
प्सा ४-२-२९ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अत्युक्तिरेव स्वर्गादिस्तरत्वं किञ्चिदिहास्ति वा ।

केचित् स्वर्गादयो लोकाः संभवन्त्येव वस्तुतः ॥ १ ॥

यः पापगणैः सुरमन्दिरेषु तीर्थेषु वा हन्त मठेषु वापि ।

स्वर्गादिविश्वासपराङ्मुखाणां वैज्ञानिकानां समितौ यत्र तत्स्यात् ॥ ५१ ॥

गुणं न धर्मस्य भयेन नारी स्वदृष्ट्यायोद्यतमाह किञ्चित् ।

प्रच्छाद्य धर्मस्य च कञ्चुकेन पापं नृपालादभयाश्चरन्ति ॥ ५२ ॥

स्वर्गाय दीभत्सन्तृप्तसकर्मो यत्पातकं हन्त करोति कालः ।

स्वर्गादिविश्वासपराङ्मुखस्तु स्वप्नेऽपि तत्प्रयति नैव धीरः ॥ ५३ ॥

(अ. ६) अतृप्यतो वर्षशतेन लन्तोभोगाभिलाषात्परलोकावादः ।

वैधव्यदग्धाखिलयोवनाया वैश्यात्वचिन्तेव सुरालयेषु ॥ ५४ ॥

यचायकानां व्यभिचारचिन्ता मद्यस्य सेवा कलहश्च शशवत् ।

जुगुप्सितोऽयं नरकात्सुघोरात्सुरालयो हन्त सुरालयोऽसौ ॥ ५५ ॥

सुरालये सौख्यलवानुशन्तः स्मरन्ति नूनं निरयाद्य घोरात् ।

कुतोऽन्यथा स्वप्नसुरां विप्राक्तां ध्यात्वा मुहुर्मोहमयी वदन्ति ॥ ५६ ॥

अभाव उत्क्रमस्यैव न दृष्टिः स्वर्गगामिनी ।

तस्मादत्युक्तिरेवैषाभिमतता कविकल्पना ॥ २ ॥

सूत्रे-उपलभ्यमानसुखदुःखातिशयोक्तिस्तु ४-२-३० ।

सरूपकाङ्कुरा दृष्टव्यतिकरस्कन्धा सैषोत्प्रेक्षापल्लविता कवि-
ता ४-२-३१ ॥

यकादशाधिकरणमारचयति-

कर्मणः स्यात्परित्यागः शक्त्या सातत्यमेव वा ।

विरागिणां परित्यागः संभवेदत्र का क्षतिः ॥ १ ॥

जानामृतक्षालितचेतसा तु पर्याप्तमायुर्महतगमिहत्यम् ।

नेच्छन्ति नाकाम्बरवारिजं ते त्रस्यन्ति नो वा निरयात्पिशाचात् ॥५॥

यत्कार्यशेषं भुवि किञ्चिदेषां सुतेन शिष्येण परेण वास्य ।

संभाष्यते निर्वहणं न तैस्तु स्वर्नायकैर्वा निरयस्थितैर्वा ॥ ५८ ॥

(श्रु १०) हर्षस्य वेश्याद्युपसत्तिजस्य पूतिव्रणादेश्च तद्दुर्द्रवस्य ।

अत्युक्तिरेषा परिकल्पना या सुराङ्गनावैतरणीप्रधाना ॥ ५६ ॥

विध्यर्थवादाद्यविवेकवीजा शब्दावलम्बान्भूकरेण सिक्ता ।

तारायहादी नररूपणं यत्तदङ्कुरा दृष्टसुखादिकस्य ॥ ६० ॥

अत्युक्तिभिः स्कन्धवती कवीनामुत्प्रेक्षया पल्लविता विशाला ।

अश्वत्थर्याष्टिर्जनचित्तभूमौ चिराय हां हन्त विरुद्धमूला ॥ ६१ ॥

अनायहाव्यत्सरुणा विवेक-शस्त्रेण तां तीव्रदृढेन कृताम् ।

लज्जत्यरोक्षाहुतभुविग्रासु भस्मोभवन्तीमवनोक्य तुष्टः ॥ ६२ ॥

तदङ्घ्रिवृद्ध्या परिशीर्यमाणं विज्ञानसारक्षति विज्ञलोकः ।

विकासभाजा क्रमशो भवित्री संपन्नहिष्ठा महितेन येन ॥ ६३ ॥

विहारतादि वायुदेवस्य ४-२-३८ । कलिदैवावनतिलोकान्तर-

दिव्यशक्तिपिशाचादिप्रत्यया निर्वेदाभासहेतवः ४-२-३९ ॥

इति चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

कलिरयमिह का स्यादुचतिर्हन्त जन्तो-

रतिबलवति देवे पारुषं किं नु कुर्यात् ।

अवनतिरवराणां निश्चिता पूर्वजेभ्यो

भुवि भवदपि दुःखं शर्मणेमुत्र शश्वत् ॥ ७८ ॥

अतनिषत विरला दिव्यशक्त्या प्रग्रन्था-

न्कदह मनुजशक्तिस्तादृशानद्य कुर्यात् ।

शिशुजनमिति वदिमौहयन्तः समन्ता-

द्रूपव, हृदमधन्यं भारतं नाशयन्ति ॥ ७९ ॥

इति चतुर्थाध्याये द्वितीयाह्निकम्

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

चितो निषेधसंशीतिविषयत्वं भवेन्न वा ।

सर्वत्र संशये सर्वाभावे वा संभवेदिदम् ॥ १ ॥

संशयो वा निषेधो वातुपलब्धो न संभवेत् ।

उपलब्धिस्वरूपायां संभवो नैतयोश्चितौ ॥ २ ॥

सूत्राणि-ममत्वनाशश्चिदात्मभावात्मको ज्ञानम् । ५-१-१ ।

चिदक्षरात्मिका न निषेध्या न च संदिग्धा । ५-१-२ । निषेध-
संदेहयोरपि चिदात्मकत्वात् ५-१-३ ॥

(अ० १) ममता तिरोभवति हन्त यदा सकलात्मता च समुदेति शिवा ।

चितिशक्तिरप्रतिहताथ तदा प्रथते प्रमाटविगमादमला ॥ १ ॥

अखिलात्मिका चितिरियं सततं परिणामिनी च निजसाक्षितया ।

समवस्थिता च तदिमामबुधाः क्षणिकामथापरिणतिं च विदुः ॥ २ ॥

परिणाममेव सुगता जगृहुर्निजसाक्षिता यतिजनाभिमता ।

द्वदमन्धहस्तिनिभमंशपरिग्रहणं विमोहयति हन्त जनान् ॥ ३ ॥

चिदियं निषेधविषयो न भवेन्न च संशयस्य विषयः किल सा ।

तभयं चिदात्मकमिदं हि यतश्चिदतोक्षरात्मकतयाधिगता ॥ ४ ॥

यदि सर्वमस्ति चितिरस्ति तदानुपलब्धिरस्तिविषयो हि कथम् ।

अथ नास्ति सर्वमुपलब्धिरियं न चितिर्निषेधविषयस्तु ततः ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति-

चिदात्मनः परिच्छेदः कथमप्यस्ति वा न वा ।

ज्ञानं नैवापरिच्छिन्नं परिच्छेदः स्फुटस्ततः ॥ १ ॥

उपलब्धिमयादन्यत्किं वा स्यादखिलात्मनः ।

तस्मिन्नंशाः परिच्छिन्ना नास्य तु स्यात्परिच्छिदा ॥ २ ॥

सूत्रे-न परिच्छिन्ना सर्वात्मनः परिच्छेतुरभावात् ५-१-४ ।

तस्यामेकस्यान्येन परिच्छेदे। न तस्या अन्येनासंभवात् ५-१-५ ।

यदि संशयस्य विषयोऽप्यखिलोऽनुपलभ्य संशयमवैपि कथम् ।

न चिदात्मनस्तदुपलब्धिमयात्प्रपलायितुं प्रभवतीह जनः ॥ ६ ॥

विविधोऽपलब्धिविषयेऽपि चिदात्मनि नैककोऽंश इतरं सृशति ।

असति क्षमेभिघटनेद्बुलयश्चरणं शरीरिण इवैकतनोः ॥ ७ ॥

अत एव भारतमुपावसतोऽनुपलभ्यमेव ननु सिद्धपुरम् ।

न वह्नित्रवाप्यशकटादिगमाद्भवतीह यावन्नयोर्घटनम् ॥ ८ ॥

न च मानसेऽपि सदा सकलं सुलभं स्मृतिः प्रभवतीह किल ।

स्मृतिसंस्क्रियादिवशतोऽंशवद् स्फुटमन्य एकमवकर्षति यत् ॥ ९ ॥

(अ. २) अखिलात्मनोऽन्यदुपलब्धिमयात्परमस्ति न प्रमितिः शून्यतया ।

न परिच्छिदा भवति तेन चित्तेन परिच्छिनन्ति हि निजं किमपि ॥ १० ॥

इह चिन्मयेशमपरं तु परः परिविच्छिनन्ति सकलात्मनि यत् ।

स ततो निजप्रमितिकः सकलं परिपश्यति स्वयमनन्यागतम् ॥ ११ ॥

(अ. ३) समुदीतं बुद्बुदतरङ्गनिभं सकलं स्वसाक्षिणि चिदम्बुनिधौ ।

प्रविलीयते पुनरिहैव यतः सकलात्मता स्फुटममुष्य ततः ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमाचरयति-

जातु वैचित्र्यमात्रस्य ब्रह्मण्युपरमो नता ।

निर्वैचित्र्यं ब्रह्म शुद्धं मुक्तौ प्राग्वापि सृष्टितः ॥ १ ॥

लुतेप्येकत्र वैचित्र्ये परेषामिह दर्शनात् ।

सृष्टेरनाद्यनन्तत्वाद्ब्रह्म वैचित्र्यवत्सदा ॥ २ ॥

सूत्राणि-स सर्वात्मा शरीरेन्द्रियविषयमनोदर्शो साक्षी

५-१-६ । तस्मिन्सर्वात्मसमुद्रे शरीराद्यमुदेति लीयते च बुद्बुदा-

दिवत् ५-१-७ । तस्मिन्ननाद्यनन्तं पारमार्थिकं वैचित्र्यम् ५-१-८ ।

वैचित्र्यविशेषविलोपेप्यपरिच्छिन्नासंख्यवैचित्र्यान्तरवानयम् ५-

१-९ । न हि बुद्बुदविशेषलोपादबुद्बुदो महार्णवः ५-१-१० ।

विशेषाणां कृत्स्नानामुदयस्य विलोपस्य वा यौगपद्याभावाद्द्वैचि-

त्र्यात्यन्ताभावो नाममात्रम् ५-१-११ ॥

परिणामजातमिह यद्विविधं परमार्थसत्तदखिलं न सदा ।

विषमत्वमेतदनवध्यनुपक्रमणावसानमखिलात्मतनो ॥ १३ ॥

समुदेतु वा विलयमेत्वपि वा परिणाम एक इह साक्षितनो ।

परिणाममात्रविकलस्तु न सोऽविरतोर्मिकः किल चिदम्बुनिधिः ॥ १४ ॥

उदितिर्विलुप्तिरपि वा युगपत्परिणाममात्रविषयास्तु कथम् ।

परिणामशून्यपरमात्मकथा लयमेतु तेन किल भित्तुकुले ॥ १५ ॥

न सुपुप्तिमानपि सुपुप्तिमयो भवति त्रयव्यतिकरस्तु विभुः ।

प्रभवाप्यव्यतिकरेपि तथा भवशून्यता भवतु हन्त कथम् ॥ १६ ॥

विषमत्वमन्यदुररीकृतामपि वा न भित्तुरिह चिज्जलधौ ।

प्रभवाप्यव्यतिकराख्यमसौ विषमत्वमुत्कटमुदन्धयति ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति-

वैचित्र्यं मायिकं सर्वं पारमार्थिकमेव वा ।

विलोपान्मायिकं सर्वं नहि किञ्चिदनश्वरम् ॥ १ ॥

पारमार्थिकमेवेदं व्याघातरहितं यतः ।

विलोपाद्वस्त्वसञ्ज्ञैव न मर्त्यत्वात्सुतो ह्यसन् ॥ २ ॥

सूत्रे-न मायिकमनिर्वाच्यं वैचित्र्यं भिक्षोरिवाद्वैतशुद्धि-
विलोपात् ५-१-१२ । विलोपादसदिति चेन्न व्याहृतेस्तत्प्रयोज-
कत्वात् ५-१-१३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति-

मायानादिरनिर्वाच्या सतोर्व्यतिकरोथ वा ।

अस्त्वनादिरनिर्वाच्या भिन्नवोपि तथा विदुः ॥ १ ॥

(श्र. ४) कथमस्तु मायिकमनिर्वचनोचितमहं सर्वमुपलब्धमिदम् ।

न विचित्रभूयमखिलं जगतोपलपन्नपत उद्धतधीः ॥ १८ ॥

यदसन्न तद्भवति जातु न सद्विजहाति सत्यमिति कृष्णवचः ।

प्रतिभाति संगतसुशान्ति ततः शशशङ्खसंनिभमसत्सुधियः ॥ १९ ॥

उपलब्धसत्त्वमिह जात्वपि यत्तदसत्कथं भवतु सत्त्वयुतम् ।

शशशङ्खवन्ध्यतनुजाटिपरं सतमन्न शब्दमयमीदृगसत् ॥ २० ॥

(श्र. ५) अथ वन्ध्यभिद्वुवचनेकगतिः क्षमते न या किमपि निर्वचनम् ।

अयि मायया ननु चिदद्वयता-क्षतिदग्धयालमुररीकृतया ॥ २१ ॥

सति कुत्रचिद्वदितरस्य सतः प्रतिपत्तिरिष्टमिदमध्यसनम् ।

असतस्तु नैव सति नापि सतोऽसति जातुचिद्वयम इह प्रथितः ॥ २२ ॥

सतोर्व्यतिकरस्त्वेषा यस्या नामान्तरं भ्रमः ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ २ ॥

सूत्राणि-तस्मान्नानादिर्माया न चानिर्वाच्या ५-१-१४ ॥

क्षणिकः प्रमादजः सतोर्व्यतिकरस्तु सा तथा च वक्ष्यति ५-१-१५।

नासतः सत्यध्यासो दृष्टः श्रुतो वा ५-१-१६ ॥

पठ्ठाधिकरणमारचयति-

ज्ञानेपि कर्मसातत्यमुच्छेदः कर्मणोपि वा ।

ज्ञाने कर्म न संभाव्यं भवत्वेतदहन्तया ॥ १ ॥

ज्ञानेपि कर्मसातत्यं न्यायपूर्वन्तु तद्भवेत् ।

नाकर्म वासुदेवस्य जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥ २ ॥

न कदापि सद्यदि जगद्वदसि स्मृतिरप्यमुष्य कथमाविर्भूत् ।

अनुभूतपूर्वविषयस्फुरणं विषये परत्र तत्र चाध्यसनम् ॥२३॥

असदेव मायिकमिदं निखिलं यदि वेन्द्रजालसदृशं वदसि ।

अपरोक्षकोसि नटपेटगतं सकलेन्द्रजालमवगच्छ शिषो ॥२४॥

(अ) ६) ज्ञतया तथैव किल विज्ञतया सततान्वितः सतु चिदम्बुनिधिः ।

अविस्मृतेतदिह शक्तियुगं तपनस्य तापपरिवर्षणवत् ॥२५॥

अयमप्रमेयनिजबोधनिधिर्ज्ञतया ममत्वरहितो नृपवत् ।

अथ विज्ञ एष समर्ता वहते प्रमितात्मतां च भजते पितृवत् ॥२६॥

तनये निजे सममतो जनको न परस्य पुत्रमुपलालयति ।

अथ स प्रशास्तृपदवीं तु भजन्स्वसुते परत्र च समो भवति ॥२७॥

ज्ञतया तथैव समर्ता दधतः क्षतपक्षपातमखिलं चरतः ।

तनुरक्षणं भवति विज्ञतया सकलात्मनस्तनुमिमां विदतः ॥२८॥

सूत्राणि-ज्ञानविज्ञानशक्तिमांश्चिदान्मा ५-१-१७ । उभयो
 शाश्वती ५-१-१८ । विज्ञानशक्ताबुद्धिकायां परिच्छिन्नात्मता
 पित्रादेरिव ५-१-१९ । ज्ञानशक्ताबुद्धिकायामपरिच्छिन्नस्वरूप-
 परिचयो ममतोच्छेदश्चाधिकरणिकस्येव ५-१-२० । स
 न्यायपर्यवसायी ५-१-२१ । नाकर्म वासुदेवस्य ५-१-२२ ॥
 सप्तमाधिकरणमारचयति-

निर्गुणः प्रकृतेर्भिन्न ईशः प्रकृतिरेव वा ।

नियन्ता प्रकृतेः कश्चिन्निर्गुणः संभवत्यसौ ॥ १ ॥

नृपतेः समस्तमवयवगर्वाधिपतिर्यथा न सहतेनुचितम् ।

इतरेतराक्रमममुष्य जने समतां घटंश्च परिपात्यखिलान् ॥२६॥

सकलात्मनः सकलमेव विदन्त्यतनुं परांश्च परिपाति तथा ।

जतया प्रबुध्य भुमतिर्जगतः शिवमाचरन्ततमुद्यमवान् ॥३०॥

रूपणोलसस्तनुमिमां मम किं परिषोषयामि न पराचययेः ।

अथ वां क्षिपामि न तरतुमुखे रूपयेति चिन्तयति हन्त कुधीः ॥३१॥

स ममत्वदग्धदृग्धस्तु जडोन्त्यजवत्परित्यजत तं विबुधाः ।

अनृतासुरस्य तनयेर्विकलं जगदीदृशेर्निरयपातहतेः ॥३२॥

वसुदेवसूनुरपि कर्मपरित्यजनं विनिन्दति स योगिवरः ॥

जनकाद्योपि किल कर्मपरा दधति स्म सिद्धिमनुलामधनो ॥३३॥

(श्र० ७) सुखमत्र भूमनि चिदम्बुनिधौ न परिच्छिदावति सुखं परमम् ।

अनयेन जीवत इहामुलये गगनाद्गनाप्रणयिनो न सुखम् ॥३१॥

प्रकृतिर्नियतैवेयं विनियम्या न केनचित् ।

सर्वाकारेश्वराभिन्नासावित्येष विनिश्चयः ॥ २ ॥

सूत्राणि-स भूमा सुखं नाल्पे सुखमिति सनत्कुमारः
१-१-२३ । स परात्मा सर्वगुणः सर्वाकारः सर्वकामस्तथा च
ब्राह्मणम् ५-१-२४ । न निर्गुणो निराकारो वा तस्यात्यन्ताभा-
वरूपत्वात् ५-१-२५ । प्रकृतिः प्रमेयात्मिका सर्वत्र विशेषेषु
१-१-२६ । सामान्यतस्त्वप्रमेया चिदात्मिका ५-१-२७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति-

भ्रमस्य तत्त्वज्ञानाद्वा लोपाद्वा मुक्तिरिष्यते ।

लोपान्मुक्तिर्न मुक्तौ स्यादनुबन्धो भ्रमस्य हि ॥ १ ॥

अखिलात्मकोऽखिलगुणो भगवान्अखिलाकृतिर्निखिलकामनिधिः ।

त सदात्मकः किल चिदम्बुनिधिः सुखमप्रमेयमिह सर्वमये ॥३५॥

न स निर्गुणो न च निराकृतिरित्यवधारयेः किमपि नास्ति तथा ।

यतिवक्त्रगह्वरनिवासरसा ह्यग्निवा शिवेति सरणिस्तु गिराम् ॥३६॥

अपरिच्छिदा प्रकृतिरंशधिया निखिला तु न प्रमितिमर्हति सा ।

अपरिच्छिदा चित्तमयी प्रकृतिर्वदरात्मजस्य निखिलात्मसमा ॥३७॥

पुरुषस्य या प्रकृतितस्तु भिदा कपिलप्रमादलहरी ननु सा ।

विविनक्ति हन्त पुरुषं प्रकृतेर्व्रततेर्मुनिर्विदुमरत्वमिव ॥३८॥

पुरुषा हि युद्धुदतरद्गनिभाः प्रकृता चिदात्मनि विशेषमयाः ।

सकृन्नात्मनः प्रकृतितः पुरुषान्द्रूपिणो विवेक्षयति कथं मतिमान् ॥३९॥

(अ. ८) व्यतिभेद एव विषयस्य सतो विषयान्तरेण च सता विवृतः ।

भ्रम उच्यते सक्रमरीचिजल-स्फुटमल्लिकाक्षगहिभोगनिभः ॥ ४० ॥

मुक्तिस्तत्त्वावबोधः स्याद्भ्रमलोपोप्रयोजकः ।

सदिग्भ्रमोपि विज्ञातभ्रमः पातं न ऋच्छति ॥ २ ॥

सूत्राणि-तत्त्वेनाज्ञातोव्याहतः सतोर्व्यतिकरो भ्रमः ५-१-२५ ।
सत्यसतस्तद्विपर्ययेण बाध्यासं भिद्वयः ५-१-२६ । भ्रमो ज्ञान-
धर्मस्तत्त्वेन धर्मान्तरवज्ज्ञेयः ५-१-३० । तज्ज्ञानमप्रमादादज्ञानं
च प्रमादात् ५-१-३१ । तस्य तत्त्वेन ज्ञानं मुक्तिः ५-१-३२ ॥
न नियतस्तद्विलोपो न चापेक्षितः ५-१-३३ । कुतो भ्रमः प्रमा-
देनेति न चोद्यं न हि दृष्टेनुपपन्नं नाम ५-१-३४ ॥

इति पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

सति नासतो न च सतोसति वा भ्रम उच्यते स्मरणमप्यसतः ।

नहि संभवत्यसति हेति गिरावपि कस्य हेमगिरितर्कभवः ॥ ५१ ॥

भ्रमोपि धर्मश्चित्त एव तत्त्वतोवगम्य धर्मान्तरवत्तमुत्तमाः ।

प्रमाददोषं विनिरस्य ये स्थिताः सदेहमुक्तिं दधते सदेह ते ॥ ४२ ॥

न तत्त्वमेतस्य विदन्ति ये पुनः प्रतोक्षमाणा मृतमुक्तिमायतीम् ।

अवस्थितास्ते निरये नमोमये चिरं विधीदन्ति गजा इवावटे ॥ ४३ ॥

भ्रमस्य लोपो नियतो न नाप्यसावपेक्षितस्तत्त्वविदोपि मुक्तये ।

भ्रमो भ्रमत्वेन विनिश्चितः परं दटाति निःशेषमत्र निश्चितम् ॥ ४४ ॥

जनोनुबध्नत्यपि दिग्भ्रमे यथा दिशोनुमिन्धन्नविधिन्धटर्शनात् ।

न कार्येहानिं भजते तथा गतिर्भ्रमस्य सर्वस्य मता मनोविणाम् ॥ ४५ ॥

कुत उदित इह भ्रमश्चिदव्यो ननु सकलात्मनि भूम्नि साक्षिरूपे ।

अनुचितमिति नानुयोज्यमेतत्स्फु-मुपलब्धिरवाधितोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

इति पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

मतभेदेषु सर्वेषु श्रद्धा कार्या न वा पुनः ।

सर्वेषां मतभेदानामङ्गीकार्यात्र सत्यता ॥ १ ॥

वस्तुन्येकविधेनेक-मतानां स्यान्न सत्यता ।

मायानिःश्रेण्यतीतोस्माद्ग्राह्यः सिद्धान्त एककः ॥ २ ॥

सूत्राणि-सा माया निःश्रेणित्रयवती ममताहन्तादिपर्या-
या ५-२-१ । उपनिषत्सिद्धान्तस्तामतीतः ५-२-२ । मतभेदा
निःश्रेणिषु ५-२-३ । प्रमातृप्रमेयपृथक्कारः प्रथमा ५-२-४ ।

(अ० १) भर्म समत्वादिविशेषरूपिणं वदन्ति मार्येति चिरत्नमूरयः ।

विदुस्त्रिनिःश्रेणिमिमामसाधिकं स्थितं विनदृष्योपनिषन्मतं तथा ॥ १ ॥

भर्मस्य निःश्रेणिषु हन्त वर्तयच्छतं मतानामितरेतरद्विषाम् ।

चिराय यद्वादिभिराकुलीकृते ननाश विज्ञानमधामि भारते ॥ २ ॥

अपौरुषेयं निजधर्मपुस्तकं जनानमुक्तीन्प्रतिभूकृपां विना ।

शरीरजीवादिषु पञ्जरायडज-स्थितिं जगद्भिर्मितिमादिशित्विना ॥ ३ ॥

अधीश्वरत्वे पुरुषस्य कस्यचिद्द्रष्टव्यतां तत्त्वधियश्च मृत्युताम् ।

जनेषु निर्घोष्य गतत्रया श्रीमी चरन्ति भूमौ मतवादवल्लभाः ॥ ४ ॥

प्रमादनाम्नो महिषस्य यत्पदं हठेन देशे पतितं सुदारुणम् ।

तदेव देवोपमिति त्रयोङ्गिताः समर्चयन्तः प्रचरन्ति दाम्भिकाः ॥ ५ ॥

द्वगस्यान्यतरस्य वा निष्पेषो द्वितीया ५-२-५ । निष्पिष्य कल्पि-
तानां तत्तत्पुञ्जीकारे पुञ्जविशेषे चिदन्तर्भावस्तृतीया ५-२-६ ॥
द्वितीयाधिकरणमारचयति-

पुरुषः प्रकृतिश्चेति द्वैतं सत्यं मृपाथवा ।

सत्यं स्यादुपलब्धं हि सर्वैर्द्वैतमितीदृशम् ॥ १ ॥

न तत्संभाव्यते सत्यं द्वैतं नायुतसिद्धयोः ।

न द्वैतमस्मान्नैकं वा मिथ्यैकं सद्द्विनाम तत् ॥ २ ॥

सूत्राणि-जातिव्यक्तिवत्प्रकृतिपुरुषभेदं कापिलाः ५-२-७ ।

न पुरुषो भूतान्येवेति चार्वाकाः ५-२-८ । ब्रह्म निर्गुणं सत्यं
जगन्मिथ्येति भिक्षवः ५-२-९ । एते प्रथमायाम् ५-२-१० ॥

प्रमादपाप्मानमुदस्य विज्ञतां स्वबन्धुतायाः सततं दिदृक्षवः ।

सरस्वतीस्रोतसि निर्मले पुनर्वगाहमिच्छन्ति महाजसः परे ॥ ६ ॥

स्वधर्मतातं विटदाम्भिकेषु हा भुक्तुंसभण्डेषु च भक्तिमातरम् ।

समर्प्य पोटासु च शास्त्रसोदरं कथं न मुग्धो निरये पतिष्यति ॥ ७ ॥

जनैः प्रमातुः सकलात्मनोपि या प्रमेयतः शब्दवशात्पृथक्क्रिया ।

भ्रमस्य मायेति मतस्य सादिमावतारनिःश्रेणिरियं प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥

पृथक्कृतादंशयुगादिति स्फुटं विशीर्यतः कर्कशतर्कचक्रके ।

द्वयस्य किंवान्यतरस्य संमता प्रसह्य निष्पेक्षणमेव चापरा ॥ ९ ॥

द्वैताद्विनिष्यिष्य च तार्किकैः कण-क्षणादिभिः पुञ्जविशेषतां पुनः ।

अवापितैस्तोषमुपेत्य कुत्रचिद्विवेक्षणं भूम्न दृष्टान्तिमा मता ॥ १० ॥

(अ. २) विमोहितः शब्दवशेन तार्किकोभ्युयेति जातिं पृथगर्थतो यथा ।

तथा प्रमातन्यकृतेस्तु वस्तुतो विविक्तभावानवयन्ति कापिलाः ॥११॥

तृतीयाधिकरणमारचयति-

अणुविज्ञानमुख्याः स्युः स्वतन्त्राः कणराशयः ।

अनुवद्धाथवैका स्यात्प्रकृतिः कणशालिनी ॥ १ ॥

परम्पराः कणानां स्युः स्वतन्त्रास्तत्र का क्षतिः ।

स्फुटोपलब्धः संबन्धस्तस्मात्प्रकृतिरेकिका ॥ २ ॥

सूत्राणि-अनेके जीवास्तत्तत्परिमाणा आर्हतानाम् ५-२-११।

क्षणिकानि विज्ञानानि सौगतानाम् ५-२-१२ । अनेकेण-
वानेके चात्मानः काणादानाम् ५-२-१३ । एते द्विताया-
याम् ५-२-१४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति-

सर्वात्मनोवतारादि-परिच्छेदो भवेन्न वा ।

अमुष्य सर्वशक्तित्वात्स्यात्कथं न परिच्छिदा ॥ १ ॥

प्रसह्य चैवं क्षणिकानुसारिभिः प्रवर्तितं द्वैतमलं दधत्यलम् ।

न पुंसि चावांक्रमतल्लिका रता दधाति भूतेषु च भक्तिमुत्तमाम् ॥१२॥

पुमांसमेकं प्रवदन्ति भिन्नवो जनन्यृपेत्यभ्युपयन्ति च स्फुटम् ।

इति त्रयस्ते प्रथमामुपासते भ्रमस्य निःश्रेणिमवारितभ्रमाः ॥ १३ ॥

(अ. ३) विदन्ति तत्तत्परिमाणमार्हता हतास्रवा जीवमनेकमूर्जितम् ।

समाश्रयन्ति क्षणिकांश्च सौगता गताधयो वित्तिलवान्प्रवाहिणः ॥१४॥

अणुननेकानथ चात्मनो बहूनुपासते काणभुजा अजानिह ।

त्रयो द्वितीयामिति वादिनः श्रिता भ्रमस्य निःश्रेणिममन्दविभ्रमाः ॥१५॥

(अ. ४) अथोर्ध्वलोकेषु वदन्त ईश्वरं वहन्ति मोदं किल देववल्लभाः ।

तमेव मत्स्यादिविशेषरूपिणं विदुस्तु भक्ता अवतारवादिनः ॥ १६ ॥

सकलस्य शरीरस्य नासारूपेण संस्थितिः ।

असंभाव्या यथा तद्वत्परिच्छेदोखिलात्मनः ॥ २ ॥

सूत्राणि-ऊर्ध्वेष्वर्धजरतीयानि देवाः ५-२-१५ । जीवशरीरेष्वित्यन्ये ५-२-१६ । पिशाचवदितस्तत इत्यपरे ५-२-१७ । एते तृतीयायां सा भ्रमस्य परा काष्ठा ५-२-१८ ॥

पञ्चमाधिकारणमारचयति-

नाशक्रमाद्विशेषाणां सर्वोच्छेदो भवेन्न वा ।

क्रमशः सर्वनाशे स्यादुच्छेदः का विकल्पना ॥ १ ॥

नाशे विशेषस्यैकस्य परेषां समवस्थितिः ।

उद्भवश्चेत्यसंभाव्या सर्वोच्छेदकथा ततः ॥ २ ॥

सूत्राणि-मणिमयपाञ्चालिकावत्तु सर्वात्मा विम्बः ५-२-१६ । मनांसि मणयस्तत्र ५-२-२० । मणिविशेषेषु तत्प्रतिविम्बश्च मणि-

पिशाचवत्संविचरत्तितस्ततो भुक्तुंसवश्रयोयमिति त्वथेतरे ।

ग्रितास्तृतीयामिति वाटिनस्त्वयो भ्रमस्य निःश्रेणिमिहोत्त्रणभ्रमाः ॥१७॥

भ्रमस्य काष्ठा चरमा प्रकीर्तिता वक्रवतानां परमाधिदेवता ।

विकर्मणां या सरमा शुनामियं हृतेषु देशेष्वरमा प्रमादियु ॥ १८ ॥

(अ ५) स एष भूमा मणिसालभज्जिका-निभस्तु विम्बः सकलात्मकः शिवः ।

मनांसि विष्वङ्मणयोत्र चिन्मये विशिष्य विम्बग्रहणाय चेशते ॥१६॥

मनोविशेषे प्रतिविम्बितोऽंशतः स एष भूमा ननु जीवसंज्ञकः ।

यथेह यादृश्यनुविम्बितो मणौ तथैव विम्बः प्रतिभाति निश्चितम् ॥२०॥

भेदभिन्ना जीवविशेषाः ५-२-२१ । मणेरारोपमर्दात्प्रतिविम्ब-
विशेषस्य नाशो न विम्बस्य न वा कृत्स्नस्य मणिसमूहस्य प्रति-
विम्बसमूहस्य वा ॥ ५-२-२२ ॥

पठ्याधिकरणमारचयति-

भूमांशवेद्योन्याहृत्वा, वेद्यः स्यादेव सर्वथा ।

सक्तानां हि प्रकाशोसाववेद्यो चातिसौक्ष्म्यतः ॥ १ ॥

अयंवेद्यः सदा भूमा परिच्छेद्यो न कस्यचित् ।

ज्ञानं यथा यथांशानामविद्यापगमस्तथा ॥ २ ॥

सूत्राणि-तदद्वैतं शुद्धं वैश्वानरीयम् ५-२-२३ । शरीरव-
दाकाशवत्समुद्रवच्चेदम् ५-२-२४ । न कात्स्नर्येन विदितं नात्य-
न्तमविदितम् ५-२-२५ । अज्ञातं नराद्याकारवादिनां निराकार-

मणेरिहेकस्य तु नाप्यये विभुः प्रयाति विम्बो विलयं कथंचन ।

न चाप्यग्रेप्रतिविम्बविम्बो विलीयते तु प्रतिविम्ब एककः ॥ २० ॥

(अ० ६) तदित्यमायाशबलत्वदूषितं विशुद्धमद्वैतमुदारधीर्जगौ ।

अनुस्मरन्नर्जुनसारथेर्गिरः स वल्लभः सत्पवतीसुतानुगः ॥ २२ ॥

यथा कराहृद्, यादि शरीरसंगतं तदित्यभाष्यस्वरसंभृतं यथा ।

तरङ्गफेनादि यथाद्यिमाश्रितं तथैव चिद्रवं सकलात्मनि स्थितम् ॥ २३ ॥

विदात्मतत्त्वं विदितं न सर्वथा जनस्य किंचाविदितं न सर्वथा ।

यथा यथास्यांशमवेति मानवस्तथा तथा विज्ञतरत्वमच्छति । २४ ॥

रसप्रभातापतदित्स्वनादयोऽखिलात्मनांशा वहवः सुविश्रुताः ।

इहेकमेकं परिगृह्य सन्मतिः समस्तमायुः सफलीकरोत्यलम् ॥ २५ ॥

वादिनां च ५-२-२६ । विदितं वामदेवजनकयाज्ञवल्क्यवासुदे-
वादीनां जीवन्मुक्तानाम् ५-२-२७ ॥

सप्रमाधिकरणमारचयति-

आत्मानात्मविदोरेका गतिर्वा द्विविधा मता ।

कृमिभस्मविडन्तत्वादेका स्यादुभयोर्गतिः ॥ १ ॥

निजाल्ललाटादथवोर्ध्वलोकतस्त्रिचारमोक्षारमुदीर्य विस्फुरत् ।

तडित्समं ज्योतिरवेक्षसे सखे शरस्य लक्ष्यं प्रणवस्य पट्टिदुः ॥ २६ ॥

विलिख्य वा स्वामिपतद्वहोदतां पवित्रलालां परिपूतचेतनः ।

विलोकयेभक्तशिरःसमुद्गतं महः परब्रह्मसमानमदभुतम् ॥ २७ ॥

रहोनिकुञ्जे शमिनामथ भ्रमन्प्रविश्य वा तीर्थविहारगह्वरे ।

प्रजाप्रदान्नीर्विधवाजनेष्वपि प्रपश्यसि ब्रह्मपिशाचदेवताः ॥ २८ ॥

अथापि माञ्जिष्ठमयं शरीरके मुहुर्वहन्नातंवलक्ष्म निर्मलम् ।

न रामसत्त्वं न भवत्स्वरूपिणं पुनर्धरायामवतारयिष्यसि ॥ २९ ॥

एतं सखे ते सरयूः प्रदास्यति प्रजानिलाशस्य नचात्रमिच्छति ।

वियच्चरस्यासुनिरोधरीतिभिः किमङ्ग ते व्याप्यतडिट्टयादिभिः ॥ ३० ॥

किमङ्ग विज्ञानमिदं निषेवसे विमुञ्च नास्तिक्वमिदं किलाफलम् ।

किञ्चिराद्भावजनयैव शिष्ये समस्तसिद्ध्यागमनस्य ते कलाम् ॥ ३१ ॥

कयापि वैधेयजनस्तु षोडशा भुक्तुंसभण्डेन विटैस्तथापरैः ।

इतीव मध्वाज्यमर्यैर्विमोहितो वचोभिरज्ञानतमःसु मज्जति ॥ ३२ ॥

स एष भूमा सकलात्मकोऽशकैरसप्रभातापतडित्स्वनादिभिः ।

यथाकथञ्चिद्विदितः स्फुरद्वियामनर्घ्यविज्ञानभतां मद्यात्मनाम् ॥ ३३ ॥

प्रत्यक्षाज्ञाननिरये सदानात्मविदः स्थितिः ।

सत्यज्ञानात्मके नाके सदैवात्मविदः स्थितिः ॥ २ ॥

सूत्राणि-संतिकृष्टतमं प्रियतमं ज्ञाततममपि तं प्रमादिनो

विप्रकृष्टमिवाप्रियमिवाज्ञेयमिवोपेक्षन्ते ५-२-२८ । त आत्मघ्ना
असुर्येन्द्रे तमस्यवतिष्ठन्ते ५-२-२९ । तरति शोकमात्मविदभयं
च प्राप्नोति ५-२-३० । असतः सन्मृत्योरमृतं तमसो ज्योति-
र्गच्छति ५-२-३१ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ॥

यदीयतत्त्वग्रहणात्कुटुम्बिनः श्रमेण सिद्धिं जनकादयः पुरा ।

शकर्मसंन्यासपरा ययुः परां परार्थविज्ञानयुता मनीषिणः ॥ ३४ ॥

(श्र. ७) वदन्त एतं नरवानराकृतिं निराकृतिं वा न विदन्ति तत्त्वतः ।

उपेक्षमाणाश्च तमात्मघातिनः पतन्त्यसुर्ये निरये तमोमये ॥ ३५ ॥

चिदात्मतत्त्वं त्वग्रिलात्मकं विदन्विशिष्य नान्विष्यति कुत्रचित्कतो ।

तदंशविज्ञानमुशन्नसप्रभा-तडित्स्वनोष्मादि च यः परोक्षते ॥ ३६ ॥

तरति शोकमुदस्य भयान्यलं सदसतोमतमप्यथ मृत्युतः ।

स भजते तमसश्च परं महो ब्रजति मङ्गलमङ्ग लसन्मतिः ॥ ३७ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति-

गुणाश्रयोतिरिक्तोस्ति न वा कश्चिद्गुणोत्करात् ।

द्रव्योपलब्धिः प्रत्यक्षा तस्मादस्ति गुणाश्रयः ॥ १ ॥

गुणानामाश्रयः कश्चिन्नातिरिक्तो गुणोत्करात् ।

स्वाश्रयत्वं स्थितं तस्माद्गुणानां वसुधादिवत् ॥ २ ॥

सूत्राणि-न द्रव्यं गुणेभ्यो भिद्यते ६-१-१ । गुणसमुदाये

द्रव्यत्वकल्पना सेनावनादिवत् ६-१-२ । आधारे द्रव्यं चेत-

दाधारान्वेषणादनवस्था शेषकूर्मादिवत् ६-१-३ । स्वाधारे गुण

समूहस्तु भूष्यादिवत् ॥ ६-१-४ ॥

(अ० १) न सर्ववित्सततमकुण्ठशक्तिकः पुरापि वा प्रभवति कश्चिदद्य वा ।

प्रमादिता न खलु न सर्वंगा स्फुटं विभाव्यते भ्रममदमत्सरादिजा ॥१॥

उदयधीस्तदिति चिरत्नविद्यया विशोधयेद्भ्रमनिजरं पुरातनम् ।

ऋणं कृती कृतमिव पूर्वजैर्निजेस्तद्विद्यया धनवलबुद्धिसंपदा ॥ २ ॥

न विद्यया क्वचिदपि पूर्णताप्यते पुराद्य वेत्यवगमनं सुविज्ञता ।

पुरातना दधुरिह पूर्णविद्यतामिमं मतिं स्फुटमवगच्छ सूर्वेताम् ॥३॥

असंगतं किमपि यदेव दृश्यते चिरन्तनेष्वविदितमेवमेव वा ।

विशोधनेरथ परिपूरणैस्तयोर्मुदं परां वहति सुधीरकातरः ॥ ४ ॥

न पृथेजादवरजनः प्रशस्यधीर्भ्रमो भवेदपि न दिव्यशक्तिषु ।

स्तुवन्यतृनिति कुमतिस्त्वविद्यया विनाशयत्यनयभरेण बन्धुताम् ॥५॥

प्रमादितां सकलजनस्य शंसता परेण तु प्रमदभरेण नृत्यता ।

युगान्तरे किल विदुषां भविष्यतां कतेखिलं विनिदधताद्य शक्यते ॥६॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति-

पृथगर्थी इमे द्रव्यगुणाद्याः कल्पितास्तु वा ।

पृथगर्थी इमे नूनमुपलम्भो हि तादृशः ॥ १ ॥

एकोर्थः शब्दमात्रेण द्रव्यत्वादिविकल्पभूः ।

स्वतन्त्रावस्थितिर्नेषामुपलब्धा पृथक् पृथक् ॥ २ ॥

अपप्रयुतां पितृषु समस्तवेदितामतिष्ठतामपि च सुतपरीक्षया ।

पदे पदे निखिलपरीक्षणां महान्समुद्यमोद्य तु परमार्थदर्शिनाम् ॥७॥

प्रवर्तयन्तराणिमिमां परीक्षया विशोधयन् इह कृतस्थितोन्मत्तान् ।

नवं नवं प्रणयति शास्त्रमात्मवान्प्रयात्यसौ पितृश्रुणनिष्कान्तं कृती ॥८॥

चिरन्तना निशितधियोऽप्यसाधना दधुश्चिरादपि किल नातिविज्ञताम् ।

महाद्यनां वहतु महोद्यमोऽपि सन्प्रणिग्जनो ननु कथमल्पभाग्यकः ॥९॥

चिरन्तनेरुपाचितमद्य तु क्रमाद्वहन्सुधीर्महद्विह विज्ञताधनम् ।

निरस्य तद्धमनिकरं परीक्षया महोयसीः प्रययति शास्त्रपद्धतीः ॥१०॥

न भिद्यते गुणनिकराद्गुणी स्फुटं निराश्रयो गुणनिकरो व्यवस्थितः ।

असंगता गुणगुणिभावकल्पनान्तिरिच्यते गुणनिकराद्गुणीति कः ॥११॥

न भिद्यते वनमवनोरुहां चयाटनीकिनी न च ननु सैनिकोत्करात् ।

न भिद्यते गुणनिकरात्तथा गुणी गुणाश्रयो वचनाविकल्पमात्रजः ॥१२॥

गुणाश्रयो यदि वरिक्लप्यतेतथा तदाश्रयः पुनरपि किं न कल्प्यते ।

अथाश्रयः स किल निराश्रयस्तदा गुणोत्करो न कथमनाश्रयस्तव ॥१३॥

गुणक्रियाश्रयपरिकल्पना क्षितेरिवारगप्रभृतिगतत्ववर्कणा ।

यथा पुनर्धरारिरियं निजाश्रया तथा स्फुटं गुणनिकरो निजाश्रयः ॥१४॥

सामान्यवद्भूतस्यैकस्मिन्कल्पना दिग्नेहसोः ।

अतो न पृथगर्थत्वं तयोरिह समञ्जसम् ॥ २ ॥

सूत्रम्—दिक्कालौ सामान्यवत् ६-१-१४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

लयसृष्ट्यादयेऽहृष्टं स्वीकर्त्तव्यमथो न वा ।

अज्ञातहेतुकार्यार्थं कर्त्तव्याऽहृष्टकल्पना ॥ १ ॥

सृष्टेरनाद्यनन्तत्वाज्जीवस्यापुनरुद्भवात् ।

अहृष्टकल्पना व्यर्था सर्वे दृश्यात्प्रसिध्यति ॥ २ ॥

सूत्रम्—नाहृष्टं व्याघातात् ६-१-१५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

एक आत्माथवानेके परजीवादिनामकाः ।

आत्मानो बहवो दृष्टास्तस्मान्नैक्यमिहात्मनः ॥ १ ॥

(अ. ५) न जातिरस्त्यधिकरणाद्यथा पृथग्दिग्स्तथा न पृथग्नेहसा नमम् ।

इहादृषेधिकरणभूति कल्पना गुणादिवत्किञ्च दिग्नेहसोरपि ॥ २६ ॥

(अ. ६) अदृष्टमित्युदितमपूर्वमेव वा पुरातनं सुकनमथापि दुष्कनम् ।

तदुद्भवा फलजननी च संस्क्रियाथवा स्फुटं मतमसमञ्जसं तु तत् ॥ २७ ॥

न चाप्ययो भवति नचोद्भवस्तथाखिलस्य यज्जगत इहेकटा यतः ।

अतोभवन्पृथगणवो न जातुचिन्न शिल्पिना स्वयमयवापि योजिताः ॥ २८ ॥

असंगता प्रभवकथाखिलात्मनो न चापरं जनुरपि सिध्यति स्फुटम् ।

निरर्थया तदलमदृष्टवार्त्तया लयात्परं जगदुदयाय याग्यता ॥ २९ ॥

जीवा बुद्बुदवद्यस्मात्तस्मादात्मैक एव तु ।

दीर्घतादि घने यद्वत्तद्वद्भेदा इह स्थिताः ॥ २ ॥

सूत्रे-आत्मैको जीवस्य शरीराशुतसिद्धत्वात् ६-१-१६ ।

तस्मिन्द्रव्यत्वादि घन इवास्तित्वादि ६-१-१७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

मनस्तनोः पृथङ्मनो वा पृथगस्त्येव तार्किकैः ।

अणु द्रव्यं हि तत्स्पष्टं प्रतिपन्नं मनीषिभिः ॥ १ ॥

पृथङ्मस्तिष्कनाड्यादेर्मनो नास्तीह किञ्चन ।

मनस्तन्वादितर्का हि प्रकृतिप्रत्ययादिवत् ॥ २ ॥

सूत्रम्-मनो जीववत् ६-१-१८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अप्रत्यक्षे वियत्तत्त्वेणुभिर्जगदिदं न वा ।

सादृष्टैरेणुभिः सर्वमप्रत्यक्षेस्वरं भवेत् ॥ १ ॥

(अ. ७) सनातनो विभुराखनात्मकः सदा विचित्रतां दधदयमेक आत्मनि ।

इहान्वितास्तनुमनु नाशजन्मिनो न शाश्वताः स्वयमथ जीवबुदबुदाः ॥ ३० ॥

इहादृषे घन इव सत्त्वदीर्घता गभीरतादिकमखिलं विलोक्यते ।

गुणक्रियाधिकरणजातिवादिनां विशेष इत्यवधृतिरात्मवेदिनः ॥ ३१ ॥

(अ. ८) यथा तनोः पृथगिह जीव इत्ययं न कश्चनैवमपि मनो न वा पृथक्

तन्मिमां व्यर्पाद्विशुः कुतार्किका विचक्षुषो द्विषमिव तत्तदात्मना ॥ ३२ ॥

(अ. ९) नचाणवो वियति तरन्त उल्लभता श्रद्धादृष्टता दधत इतस्ततो गतिम्

क्रियच्चिरं प्रलयमथ क्रमात्ततः प्रयुज्जते द्व्यणुकमुखं महज्जगत् ॥ ३३ ॥

न संभवत्यणुनिकरे जडे न वा न चात्मनि स्फुटमतनो तथाप्यये ।

श्रद्धादृष्टमित्यष्टदवकल्पनां मुधावलम्बतेस्वरतस्मैव तार्किकः ॥ ३४ ॥

प्रत्यक्षतास्ति नभसो नचादृष्टं समञ्जसम् ।

नाप्रत्यक्षेश्वरे तस्मादणवो विश्वहेतवः ॥ २ ॥

सूत्राणि-नाणवः काणभुजाः ६-१ १६ ।

त आकाश उपलभ्यमाने मत्स्या इव चारिणि ६-१-२० । न

शून्यमन्तरे वियतो वस्तुत्वात् ६-१-२१ ॥

दशमार्धिकरणमारचयति—

शरीरपञ्जरस्थोसौ ज्ञाता भवति वा न वा ।

शरीरपञ्जरस्थः स्याद्वाह्यस्य ज्ञानमावहन् ॥ १ ॥

आत्मन्येव शरीरादि सर्वमेष प्रपश्यति ।

अवाह्योनन्तरस्तस्मात्कुत्सितो रसघनो मतः ॥ २ ॥

प्रभामये वियति भूषाद्वात्मसि स्फुरत्तिडिदृष्टुष इहाणवः परैः ।

प्रकल्पिताः प्रकृतिविदां वरैः परं विर्यच्चिरं दृष्टि दधतु स्थितिं चिदात्म ॥ ३५ ॥

यथा तथा स्थितिमणवो दधत्वमी वहन्ति ते न तु ननु शून्यमन्तरे ।

तदन्तरे वियदिति वस्तु दृश्यते यदात्मकं सकलमुशन्ति केचन ॥ ३६ ॥

(अ. १०) सह स्थितिर्यत उपलभ्यतेनयोस्ततो भिदा न भवति विनिवस्तुनोः ।

यदोभयप्रतिनिधतोभयस्थितिस्तदोभयोर्भवति भिदा न वस्तुतः ॥ ३७ ॥

चिदात्मनि स्फुरति ततस्तु शास्वतेखिलात्मके ननु विप्रयेन्द्रियादिकम् ।

न तत्स्थितिर्भवति चिदात्मनः पृथक् समस्ततः पृथगयथा चिदात्मनः ॥ ३८ ॥

चिदात्मके मणिमयसालभज्जिका-समे मनेमणिसुकुरेषु वस्तुनः ।

वहेष्यते प्रतिफलनं दृयांशयोः समागमे अभवति संनिवर्धतः ॥ ३९ ॥

चिदंशयोर्षाढ तु न संनिवृष्टता तदा भवेत्प्रतिफलनं कथं तयोः ।

अतोऽंशयोर्भवति न विप्रकृष्टयोश्चिदात्मनः स्पृष्टमितरेतरग्रहः ॥ ४० ॥

सूत्राणि-उभयव्याप्तेरभेदपर्यवसायित्वादुपलम्भोपलब्ध-
 योरभेदः ६-१-२२ । सर्वात्मनः स्वात्मनि विषयेन्द्रियसंनि-
 कर्षोपलम्भः ६-१-२३ । मनोमुकुरेषु तदुपलम्भेषु संनिकृष्टोप-
 लम्भान्तरप्रतिफलनम् ६-१-२४ । संनिकर्षविशेषाभावादंशेनां-
 शान्तराग्रहः ६-१-२५ । तस्माच्चन्द्रियेण द्रव्यादेरुपलम्भोपल-
 ब्धपूर्वस्य ६-१-२६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्धानुमा न वा ।

भवेत्तयोरेकतरात्सर्वत्रैवं हि दृश्यते ॥ १ ॥

कार्यकारणयोरत्रानन्यत्वात्संगतं न तत् ।

उक्तं त्ववयविज्ञानमनुमायाः प्रयोजकम् ॥ २ ॥

न वस्तुनः पृथगिह वित्तितः स्थितिश्चिदात्मनोऽखिनमुपलब्धिरात्मनि ।

न तस्य तत्तनुमयपञ्जरस्थितेर्निजेन्द्रियैर्वहिरिह वस्तुनो ग्रहः ॥ ४१ ॥

(७० ११) न केवलादिह महच्चारतोऽनुमा न शङ्कयोः परमपरानुमापकम् ।

धनागमेष्वभिन्नवपादुकस्य वा धनानुमा न च नवपादुकाभ्युत्पत्तिम् ॥ ४२ ॥

विदुश्च तत्किं कतिचिच्चिरन्तनाः प्रपेदिरे प्रतिनिधतां स्थितिं द्वयोः ।

स्वभावतः क्वचिदथ कार्यकारण-प्रकर्षतः क्वचिदनुमाशयं द्विधा ॥ ४३ ॥

न शिंशपा त्यजति तरुस्वभावतामलस्तरोर्वह्नि गुणानसाविति ।

चिरन्तनो वदति समञ्जसं न तत्र जातिरस्त्यतिशयिनी विशेषतः ॥ ४४ ॥

अवस्थितिर्घटकचयस्य या परा वदन्ति तां कतिचन कारणाख्यया ।

अमुष्य या स्थितिरिह कार्यरूपतः परे विदुः पुनरिदमेव कारणम् ॥ ४५ ॥

सूत्राणि—नानुमानं सहचारात् ६-१-२७ । कार्यकारण-
 भावात्स्वभावाद्वा ६-१-२८ । स्वभावो नाममात्रम् ६-१-२९ ।
 कारणमंशावस्थानविशेषः ६-१-३० । कारणकारणत्वादन्य-
 थासिद्धमन्यत् ६-१-३१ । तस्मादुपादानमात्रम् ६-१-३२ ।
 तदन्यत्वमौपनिषदं वादरायणः ६-१-३३ । नाविर्भावतिरोभावौ
 योगवियोगौ तु संनिवेशान्तरे ६-१-३४ । कार्यपरीक्षया कारण-
 निर्णयश्चेदसंनिकृष्टावयवानुमानम् ६-१-३५ । अवयविन उप-
 लब्धिरिति चेन्न तस्यावयवसमूहानतिरेकात् ६-१-३६ ॥

अपेक्ष्यते किमपि न कार्यसिद्धये परं यतन्तद्विह मुधा त्रिधा विदुः ।
 निमित्तमप्यथ समवायि कारणं कृतार्किकास्तदसमवायि चापरम् ॥४६॥
 यदेकं किल समवायिकारणं तद्विषयता धूर्तमिह कार्यसिद्धये ।
 चिदात्मिकां प्रकृतिमिमां निमित्तमित्यपि स्फुटं प्रवदति वादरायणः ॥४७॥
 न कार्यतोऽपि च विविनक्ति कारणं विश्वस्तयोर्ऋषिवर एकतां स्फुटाम् ।
 न कार्यतस्तत इह कारणानुमा गवेष्यतामितरद्भूतानुमाशयः ॥ ४८ ॥
 इहान्यथा भवति च संनिवेशने वियोजनं घटनमयोभयं तु वा ।
 तिरोहितिर्न भवति नाप्यघोटयो नवस्य कस्याचिदितरस्य वस्तुनः ॥४९॥
 न कार्यतस्तत इह कारणानुमा यतोऽंशतः सविधगतात्परस्य सा ।
 शुभ्रेः स्फुटं भवति कणांश एकको यमशतेऽनुमितस्त एव धूमतः ॥ ५० ॥
 कृतार्किका अवयविनो नवस्य यद्यहं विदुः स्फुटमसमञ्जसं तु तत् ।
 विभिद्यतेऽवयवसमूहतो यतो न किंचिदप्यवयविनामभाजनम् ॥ ५१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

दिव्यास्ति शक्तियोग्यादेर्न वास्त्येव यतस्त्वमी ,
अप्रत्यक्षालुमायोग्यं जानन्ति स्म महौजसः ॥ १ ॥

न प्रत्यक्षालुमायोग्या सा शक्तिर्नास्त्यत्रः स्फुटम् ।

मूढा गुणातिक्रमाद्यैरेताः कुर्वन्ति कल्पनाः ॥ २ ॥

सूत्रे-न योगिप्रत्यक्षमन्याहशम् ६-१-३७ । विशेषो-

त्प्रेक्षागुणत्रि लङ्घनमध्यमविपर्यासाद्याहेत्वाभासप्रयोजकावाच्याः

६-१-३८ ॥

इति षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ॥

(अ० १२) न योगिनामपि ननु दिव्यशक्तितावधानवानपि नहि पृष्ठतोगतम् ।

पुरः स्थितं त्वतिविग्रहं निरोक्षते प्रमादवान्नतु पुरतोऽपि पश्यति ॥ ५० ॥

असंगतं स्फुटमपि दिव्यशक्तिभिर्विभाज्यते निखिलमनन्यषोगतः ।

इतोदृशं विव्यदरविन्दकल्पना हृदालये दधति न पारमार्थिकाः ॥ ५३ ॥

विशेषस्योत्प्रेक्षा स्मृतिमति तु सामान्यविधया

गुणं वातिक्रम्यानुमितिरेव मध्यानवधृतिः ।

इमे तर्काभासाः स्फुटमनुदिताः प्रत्यक्षविभि-

र्मुहुश्चित्रं लोकं विदधति धियां विम्लवमलम् ॥ ५४ ॥

अतः स्वर्वास्त्रीसुगतस्त्रिषोपादि कल्प-

प्रचरत्नानां दिव्यां करणपटुतां शब्दधदयम् ॥

शिशुमुग्धो दग्धरतिशठविडालव्रतवकैः

प्रतार्यारात्कृष्टा व्यमनमनुधावत्यविदितम् ॥ ५५ ॥

इति षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये द्वितीयाह्निकम् ।

षष्ठाध्याये द्वितीयाह्निके प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रामाण्यमाप्तवचसामर्थ्यवादेस्ति वा न वा ।

ऋष्यादयो हि सर्वज्ञाः श्रद्धेयवचसः सदा ॥ १ ॥

धर्मज्ञा ऋषयः प्राञ्चः सर्वज्ञो नास्ति कश्चन ।

अव्याहते विधावेव तस्मादाप्तोनुगम्यते ॥ २ ॥

सूत्राणि-शब्दो नार्थवादे न वा व्याहते विधौ ६-२-१ ।

तस्माद्व्याहते विधाविति नियमो वाच्यः ६-२-२ । तदवचनं
दोषोक्षवरणादीनाम् ६-२-३ । पूर्वजाः साक्षात्कृतधर्माणो न
सर्वज्ञाः ६-२-४ ॥

अ. १) विधिषु केवलमाप्तगिरः प्रमा यदि विधेर्विषयः सुसमञ्जसः ।

न पुनरर्थवचस्त्वपरीक्षया भवति सत्यमसत्यमथापि वा ॥ १ ॥

द्वयमिह त्रिगुणं खलु षट्समं द्विगुणनेत्य चतुःसमता मता ।

इति न वस्तुनिश्चितये जनः परमते रमते ऋजुर्कोपि सन् ॥ २ ॥

नियतमाप्तगिरामनुपालनं विधिचये विदधीत ममञ्जसे ।

अनियमोक्षपदाद्यविवेकतो विनिर्गमस्त्वयमस्त्वनयाद्विषाम ॥ ३ ॥

विदितधर्मपथा ऋषयोभवन्निति वचः स्मरयात्क्रमुनेः सखे ।

जगति सर्वविदः पुरुषाः परं जिनमते न मते श्रुतिसेविनाम् ॥ ४ ॥

न पुनरल्पविदोपि पितुर्विधीन गणयन्ति सुताः पितृवत्सलाः ।

गतभयोपि हि वस्तुपरीक्षणे विनयतो न यतोऽल्पमपि स्वलेत् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्रमाणं त्रितयादत्रातिरिक्तं संभवेन्न वा ।

येतिह्यादेः प्रमाणत्वात्संभवेदेव सर्वथा ॥ १ ॥

केयांचिदन्तर्भावोत्र त्रयेन्येषाममानता ।

त्रयमेव प्रमाणं तदतिरिक्तं न संभवेत् ॥ २ ॥

सूत्रे-त्रितयातिरिक्तोत्प्रेक्षा पुनरुक्तिर्व्याहतिर्वा ६-२-५ ।

विस्तरेण निरस्तान्यैः ६-२-६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

साम्यवैयर्थ्यरूपे स्तो लयसृष्टी न वा पुनः ।

कापिलानामिव स्यातां सर्वस्यैते समञ्जसे ॥ १ ॥

अव्ययो ह्ययमश्वत्थो न सर्वस्य भवाप्ययो ।

एकस्य नाशे सन्त्यन्ये क्रमनाशादिशालिनः ॥ २ ॥

(अ. २) अनुपलब्धिजनयुतिर्लभितं यदपि मानमुशन्ति चिरन्तनाः ।

त्रितयतोभ्यधिकं त्रिनिरस्यतां चिरमयं रमयन्मम मय वः ॥ ६ ॥

(अ. ३) प्रकृतिरस्ति सदा गुणयोपि चेत्क्रयमयो कपिलस्य भवाप्ययो ।

न गुणसाम्यनिमित्तमवेयते प्रकृतिरस्तुतिरस्तु कथं नु मा ॥ ७ ॥

भवति वाप्य इहाम्बुचयाद्यथा भवति वाप्यत्रयोपि तथास्त्रुनः ।

प्रकृतिता कतरस्य तदस्त्वदः कपिलयेवलयेवगमिष्यति ॥ ८ ॥

न भविता भवितापविमोक्षणं युगपदङ्ग पदं गहनं हि तत् ।

असमता समतान्यनिशं गुणैः सकलया कलया न भवाप्ययो ॥ ९ ॥

सूत्राणि-न साम्यावस्था हेत्वभावात् ६-२-७ । अव्यक्ता-
द्व्यक्तं कपिलस्येति चेद्विर्ययोपि वारिवाप्यवत् ६-२-८ । न
सृष्टिर्नाप्ययः सर्वस्य ६-२-९ । सृष्टेर्यौगपद्यादेकाप्यप्यन्याव-
स्थानात् ६-२-१० । अव्ययोश्चतुर् इति त्राम्बुदेवः ६-२-११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

संशयादिग्रहः साधुराहंतानां न वा पुनः ।

सर्वं तीर्थकरैरुक्तं सर्वज्ञैः स्यात्समञ्जसम् ॥ १ ॥

सर्वज्ञत्व न कस्यापि संशयादिग्रहस्ततः ।

विरुद्धो युक्तिभिर्हन्त नाङ्गीकार्यः कथञ्चन ॥ २ ॥

सूत्रम् - संशयसर्वज्ञतालोकाकाशादि व्याहृतमार्हता
नाम् ६-२-१२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

कारुण्यपरमा युक्ता सौगती कल्पना न वा ।

सर्वत्यागपरा युक्ता कल्पनासौ भवेद्भ्रुवम् ॥ ३ ॥

जगदिदं चलपत्रमताव्ययं वदति सोऽपि धनञ्जयमारयिः ।

निखिलसुष्टिलयं वदतः सतामरुचिरे रुचिरेतु कथं मते ॥ १० ॥

(अ. ४) सकलसंशयवादमुशन्नसौ जिनकुलस्य तथा सकलज्ञताम् ।

कमिषु हा मनुजेष्विव चार्हतः कृतदयस्तदयं समुपेत्यताम् ॥ ११ ॥

(अ. ५) क्षणिकतामखिलस्य च दुःखतामपि विदन्सकलस्य च शून्यताम् ।

अपिदधे सुगतानुगतस्तनुं कृष्णयारुणया किल कन्यया ॥ १२ ॥

सकलशून्यकथोपि पुनर्जनिं निरयनाकसुरासुरकल्पनाम् ।

अपि वदन्नसमञ्जसतानिधिर्न सुगतेऽसुगते भगवानसौ ॥ १३ ॥

शून्यकर्मगृहत्याग-श्वापदानुग्रहादिभिः ।

व्याहता कल्पना सेयं स्फुटमेवासमञ्जसा ॥ २ ॥

सूत्रम्-शून्यस्त्रलक्षणदुःखक्षणिकत्वादि सौगतानाम् ६-२-१३॥

पष्ठाधिकरणमारचयति—

लोकायतं मतं सम्यङ् न वा सम्यगिदं स्फुटम् ।

विनिश्चितं हि प्रत्यक्षं व्यक्तेः स्वार्थेपणा तथा ॥ १ ॥

ऋणादिमूर्खताग्रस्तमालस्यात्सर्वनाशकृत् ।

नेदं मतं समीचीनं परमात्माद्यवेदनात् ॥ २ ॥

सूत्रम्-परमात्माज्ञानं प्रत्यक्षैकवादित्वं च चार्वाका-

णाम् ६-२-१४ ॥

पितृकलत्रमुतादि परित्यज्य सुगतः समखिद्यत जातु यः ।

श्रवलयत्मतस्तद्वक्तुं कुटुम्बिनीं स्वपिशितेऽनाशितेन कृशं कथम् ॥ १४ ॥

तनुरियं नियतं सकलात्मनः कथमिमां पणवे विसृजेद्विधुः ।

भगवदीयधियं कुरु तत्तर्ना न ममताममता सुधियां हि सा । १५ ॥

(अ. ६) अनुमितेर्विमुखा ऋणक्रीशलादष्टतलिहः किल जीवमतानुगाः ।

यदधमर्णपदं सुखमुत्तमं निजगदुर्जगदुन्नतयेस्तु तत् ॥ १६ ॥

अनुमितावरुचिं दधतः परां ननु चिरादधुनापि तदङ्गजाः ।

खचरताद्यवयन्ति नरादिषु भ्रमहता महतामिह शब्दतः ॥ १७ ॥

अपि नरानखिलान्खलु दृष्टवानसि न ते खचरा इति वदति यत् ।

इति जनं परिभृत्य ऋणैरभी खचरणे चरणे विनियुज्यते ॥ १८ ॥

ननु जनश्रुतिभक्तिपरायणा निभृतनास्तिकतोपहता मुदम् ।

ब्रह्मय शिल्पकलाद्वरयो विटाः किमवनीमवनीय विपत्यये ॥ १९ ॥

सूत्राणि-कर्म औतादि विधिमात्रं तस्य सकलत्वं व्याहृतं
कर्मवादिताम् ६-२-१६ । प्रत्यक्षानुमानवाधाच्च ६-२-२० । न
श्रद्धया मोहुंश्वं दुग्धात्तु श्रद्धा ६-२-२१ । तस्मात्तस्याफलं
विधित्वं प्रतिष्ठापदादेरिव ६-२-२२ । कर्त्तव्यत्वं त्वकास्यानां
तदाचारैः ६-२-२३ । सदाचारस्य चरणादिनिर्णायकत्वमात्रम्
६-२-२४ । श्रुतिस्मृत्यादिव्यवस्था ६-२-२५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति-

हित्वा स्वधर्मस्यस्यावलम्बः शस्यते न वा ।

श्रेयस्त्वेन्यस्य धर्मस्यावलम्बः किं न शस्यते ॥ १ ॥

वाणिज्यशून्यो धर्मो यत्तारतम्यविवर्जितः ।

तस्मात्स्वधर्मे निधनं तुष्टाय वसुदेवजः ॥ २ ॥

अफन एव विधिस्तत उच्यते न फलमिच्छसि किं नु वंशज्यया ।

कुरु निजाफविधीनकलेच्छया विनयवाच्ययानपि तन्मज्जन् ॥ ३१ ॥

विनिषताः श्रुतयः स्मृतयस्तथा किमनुगच्छसि प्राप्तु पराचिताः ।

कुरु निजाफविधीन्तु विनिर्णयत्रयि सदाचरण ' रणादिकम् ॥ ३२ ॥

परिणये शरणीकुरुते मनुं जनधिषानविधा तु पराशरम् ।

श्रुतिषु शुक्लयजूर्पि च यस्त्यजेः सतमसं तमसंगतिवन्तभम् ॥ ३३ ॥

(अ. १०) पितृसमं निजधर्ममुदस्य ये हतधिषः परधर्ममुपासते ।

विहितभक्तिविषययदुर्णया अमतयो मतयोधपरास्तु ते ॥ ३४ ॥

कलय शून्यमवेक्षु त मायिकं जगदिदं भगवांस्तु निरालातः ।

पशुनराकृतिरेव स वा भवेन्मतमुदेतु मुदे तु कथं न्विदम् ॥ ३५ ॥

